

KAP. 1

DE ÄLDSTA KÄNDA ÄGARNE

Till omkring 1371

TOM SIDA

ÖSTGÖTABYGDEN OCH HERREKULTUREN

Den mänskliga odlingen i trakterna kring Stångån är med visshet äldre än vår tideräknings början såsom närmare framgår af de utredningar rörande den förhistoriska tiden och den första bebyggelsen, som utgöra särskilda delar af föreliggande skriftserie.

Vid den tid, då skriftliga dokument börja lämna upplysningar om förhållandena i Östgötabygden, är ett betydande utvecklingsstadium redan genomslupet. I andra århundradet efter Kristi födelse tala utländska historieskrifvare om Skandinaviens folkslag, och efter den tiden återkomma gång på gång antydningar om folkstammarna i Tule och Scand:a - med vittnesbörd om att det folk, som sedermera kallades göter, bebodde landet öster om Vättern. Efter hand som mera ljus faller öfver händelserna skymta också konturerna af folkrörelserna inom landet, af göternas strider med de längre norrut boende svearna och af de under generationer fortgående förvecklingar, som slutade med att svearna och göterna fingo gemensam konung.

Dessa händelser voro emellertid endast ett led i assimileringprocessen. jämsides med att folkstammarna i krigiska företag eller fredliga förbindelser närmade sig hvarandra, togo också inom de olika landsdelarna de säregna kulturdragen en fastare form. Så utbildade sig de framväxande rättsåskådningarna till likformiga bestämmelser för vissa områden, så skapades administrativa enheter på grundvalen af gemensamma intressen, och så sammanslöto sig de ekonomiska sträfvandena kring centrala punkter i vissa trakter.

På detta sätt kom landskapet öster om Vättern äfven efter den statsrättsliga föreningen med Svealand att bibehålla och i flera hänseenden utveckla sin säregna karaktär. För skiftande uppgifter utförades förvaltningsområden, som fingo sin reglering förestafvad af förhållandena. Häradsindelningen, som med säkerhet var fotad på urgammal samhörighet - vare sig det var gemensam härstamning

eller andra intressen, som sammanhöllo innebyggarna inom ett visst territorium - blef sedermera ett bestående led i administrationen. Redan då de skriftliga dokumenten ge oss möjlighet att närmare iakttaga förhållandena, tyckas Östergötlands nuvarande härader ha fått sin ungefärliga gestaltning - med undantag af Finspånga läns härad, som först på 1500-talet framträder såsom 'särskildt förvaltningsområde.

Den civila och rättsliga myndigheten hade sitt högsta lokala organ i lagsagan, som blef den form, under hvilken de gamla folklanden eller landskapen bevarade sin betydelse. Lagsagens högste representant var lagmannen, som i olika funktioner framträdde såsom folkets målsman. I Lionga ting - vid det nuvarande Linköping - hade östgötarna sin gemensamma tingsplats. Såsom naturen och måhända också folkens stamfrändskap förestafvade, kom lagsagan att äfven sträcka sig ut öfver det småländska kustlandet, som sålunda medverkade vid utvecklandet af de rättsregler för hela området, som slutligen kodifierades i Östgötalagen.

Då kristendomen rotfäste sig i landet, skapades också för de kyrkliga intressena ett ledande organ i dessa trakter, i det att Linköping blef säte för en biskop, hvars herradöme äfven sträckte sig öfver Gotland, Öland och en stor del af Småland. Yngre än stiftet var nog den definitiva sockenindelningen, då det sannolikt var biskoparna, som organiserade socknarna med utnyttjande af en folkgruppering från äldre tid. Efter det intensiva kyrkobyggandet under kristendomens första period blef det organisationsarbete, som resulterade i sockenindelningen, starkare koncentreradt än något annat, och redan några århundraden efter kristendomens första predikande i landet voro flera hundra kyrkor och kyrksocknar inrättade i Östergötland.

Med sitt förmedlande läge vid öfvergången från Svealandskapen till de sydliga delarna af det enade riket blef Östergötland gifvetvis en betydelsefull landsända. Den öppna Vättern och de segelbara vattendragen inom landskapet gåfvo naturliga farleder åt skilda håll, samtidigt med att landsvägar byggdes och stigar upptogos genom skogarna. Den förnämsta stråkvägen, som säkerligen brukades redan i äldsta tid, var den, på hvilken konungarna redo sin Eriksgata, då de från Svealand drogo nedåt för att hälsa sitt folk. Från Krokek på Kolmården gick den först till Norrköping, hvars bro de östra häradena fingo underhålla. Därifrån tog den sig fram till Linköping såsom landskapets hufvudort, vidare västerut till Skenninge och Ödeshög och slutligen längs Vättern ned öfver Holaveden till Gränna och Jönköping. Vid kusten af Vättern, såsom den äldsta kulturbygden och den folkrikaste trakten, funnos säkerligen också flera bivägar, hvilka ytterligare utökades, då efter Vadstena klostres anläggning denna plats blef en betydande vallfartsort. Genom skogen

Aspvid - som länge utgjorde en naturlig skiljemur mellan de västra och östra häraderna i landskapet - bröts också en väg utåt kusten till Söderköping, medan från Linköping den ännu i dag befintliga vägen drogs fram längs Stångåns vattensystem nedåt Kalmar med förgreningar till andra märkliga platser i denna trakt.

Östgötabygdens läge var också för handelsomsättning synnerligen förmånligt. Öfver Östersjön gick sedan gammalt en stor del af Sveriges varubyte med utlandet, och österut gingo också vikingafärder och ledungståg. Från Gotland, såsom den mäktiga upplagsplatsen för en stor del af Österlandets produkter, var vägen ginare till Östgötakusten än till provinserna i Svealand, hvilket bland annat tog sig uttryck i gotlänningarnas anslutning till Linköpings stift. Söderköping, som redan tidigt utvecklades till en handelsstad med långväga förbindelser, höll sig också länge uppe såsom den förnämsta stapelorten söder om Stockholm, medan inuti landet de gamla kulturplatserna Linköping och Skenninge äfven deltog i handelsomsättningen.

Vid sidan om dessa gynnsamma förutsättningar för en ekonomisk utveckling verkade nog också traditionerna från ett gammalt kulturarbete att under hela medeltiden förlåna Östergötland en framskjuten plats vid rörelserna i tiden. Bevarade minnen visa, att ej blott i trakten af Vättern, utan också i de stora strömmarnas dalgångar kulturen var högt uppdrifven, och ej minst i Stångåbäckenet äro fyndorterna rikhaltiga.

Äfven i politiskt hänseende blef landskapet en viktig faktor att räkna med, i samma mån konungarna - efter vikingatågens upphörande och kristendomens befastande - drogo sina personliga intressen från Svealandskapen nedåt Götaland. Redan Stenkilska ätten valde Västergötland till sitt hufvudsakliga hemvist, och sedermera blef trakten af Vättern under århundraden framåt en omtyckt uppehållsort för konungarna. Den Sverkerska ätten hade i Östergötland sina hufvudsakliga domäner, och utan tvifvel hade släkten också i Östgötafolket sitt förnämsta stöd, om det också var personliga förhållanden mera än nationella motsättningar, som präglade de ändlösa striderna mellan tronpretendenter under denna period. I Östergötland befäste sig också den tidens märkligaste svenska släkt, den frejdade Folkungaätten, som först stödde det Sverkerska furstehuset, men sedermera befryndade sig med Erikska ätten under det sista stadiet af dess kampfyllda historia. Då Folkungarna bestego Sveriges tron, visade de också ett utprägladt intresse för Östgötabygden. Sålunda förrättades konung Valdemars kröning i Linköping, Magnus Ladulås' drottning kröntes i Söderköping, och själf vistades konungen ofta i Östergötland eller bygderna omkring Vättern.

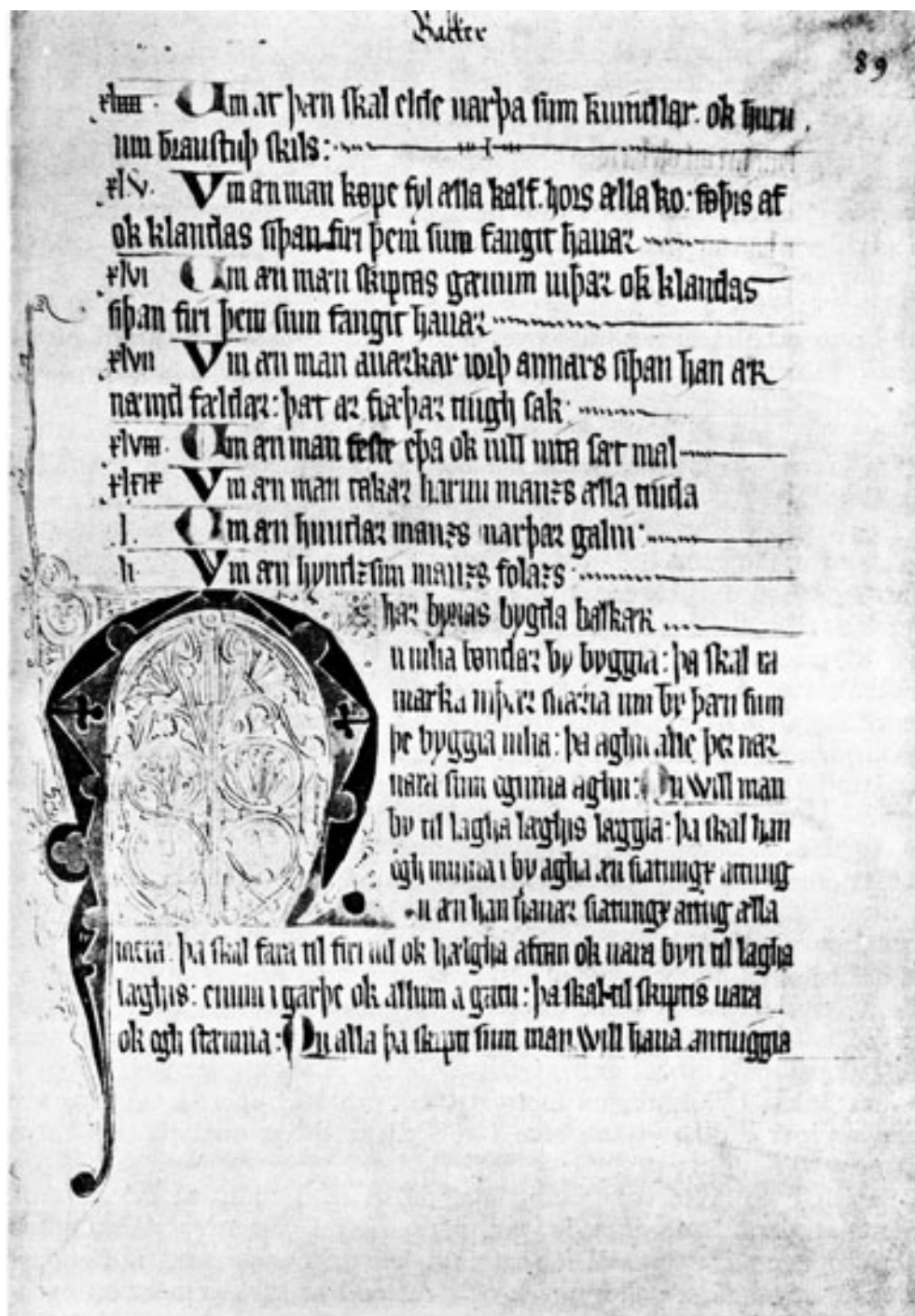
Äfven de andliga intressena hade i viss mån ett centrum i dessa

trakter. I Östergötland höllos sålunda 1152 och 1248 de viktiga möten, där de påfliga sändebuden träffade öfverenskommelser för reglering af de kyrkliga förhållandena i vårt land. Där anlades Sveriges första kloster, på den gamla kulturplatsen Alvastra 1143, och senare uppstod också i Östergötland den enda klosterinstitution, som har sitt ursprung från Sverige, S:ta Birgittas frejdade kloster i Vadstena. Det första skriftliga dokument, som ger oss en bild af de inre förhållandena i Östergötland, visar äfven att därstädes rådde en rik andlig och materiell odling. Östgöotalagen, som synes vara sammanfattad vid slutet af 1200-talet, är jämte Uplandslagen ansedd som den främsta af de gamla svenska landskapslagarna. Visserligen har den många utprägladt ålderdomliga drag, som tyda på att rättsutvecklingen i vissa hänseenden hämmats, men dess detaljbestämmelser bära i hvarje fall vittnesbörd om att det folk, för hvilket rätten gällde, stod på ett högt kulturstadium. Ur dess bestämmelser kan man härleda en utveckling, som går långt tillbaka i tiden, då flera af rättsreglerna tydligen hållit sig kvar från en aflägsen tid, trots det att de ersatts af nya stadganden.

Östgöotalagen, med dess omfattande bestämmelser angående kyrkliga, civilrättsliga och straffrättsliga förhållanden, innehåller också stadganden, som lämna värdefulla upplysningar om bebyggelsen och jordförvaltningen under äldre tid. I detta fall, liksom i andra likartade, bör man dock beakta, att lagarna icke alltid återspegla de faktiska förhållandena utan endast vissa normer, kring hvilka funnits ett flertal varianter. Bygdabalkens detaljerade föreskrifter om byalag och allmänningar, om afrad och skifte, om fiske- och vattenrätt, om skörd och skogsvård m. m. äro i mycket öfverensstämmande med motsvarande föreskrifter i andra landskapslagar, men tyda också på att utvecklingen i dessa trakter i flera hänseenden gick efter egna linier. Här liksom annorstädes i Sveriges land har med all säkerhet bebyggelsen fått vissa normgivande drag från ättebandet, som äfven återverkat på den administrativa indelningen, att döma bl. a. af de många namnen på kind (= ätt). Öfverhufvudtaget hafva nog ett flertal af de företeelser, som sedermera i samhället tagit fastare form, under tidigare utvecklingsstadier stått under inflytande af ättebegreppet med den innebörd, som förhållandena gifvit detta begrepp.

Den rättshistoriska forskningen söker visa, att ätten, då den först framträdte såsom en samhällelig enhet, varit en förening af samboende eller samägande, och att denna ekonomiska samhörighet i högre grad än själfva blodsbandet konstituerat ätten under den tid, som går före den fasta bebyggelsen. Såsom förhållandena gestaltat sig i vårt land, skulle det äldsta fastställandet af arfsrätten ha byggt på ett agnatiskt

I Jfr Åke Holmbäck, Ätten och arfvet enligt Sveriges Medeltidslagar (Upsala 1919).

34. Ur Östgötalagens Byggningsbalk.
Hemskrift D. 51. Kungl. Bibl.

släktbegrepp, och först senare skulle blodsbandet på både fäderne och möderne ha kommit att bestämma reglerna för arfsföljden. Huru man än tänker sig detaljerna i en utveckling efter dessa linier, säkert synes vara, att ätten haft en konstituerande betydelse för egenomsbesittningen, och att utformningen af den individuella äganderätten kräft århundraden innan ställningen blifvit sådan som de skrifna lagarna gifva vid handen. Säkerligen markeras den långa utvecklingen af ett flertal gränstenar, då variationer äfven i sinsemellan motsatta riktningar förekommit. Vid de tider, då vi få säkrare hållpunkter både på lagbuden och på de personliga förhållandena, kvarstå i hvarje fall ännu ett flertal reminiscenser från de tider, då ätten var identisk med samhället. Såsom sådana får man ej endast betrakta de direkta bestämmelserna om ättens förmånsrätt vid afveckling af egendom — t. ex. då landskapslagarna stadga att ärfd jord ej skall få säljas utom ätten — utan också vissa förefintliga former för gemensam besittningsrätt.

Den mest framträdande af dessa samägoformer är byalaget, som — då vi under medeltiden skönja dess konturer — utgör en sammanlutning af jordbrukare, som gemensamt äga eller disponera ett visst område eller delar däraf. Denna organisation, som för utdaningen af vårt jordbruk varit af så utomordentlig betydelse, och som å många ställen lämnat spår efter sig i beskattningsformer och förvaltningsanordningar, har nog delvis sina rötter i ättebandet.

Om man tänker sig byn såsom grundad af ätten vid den fasta bosättningen, så får man dock ej alltför mycket förenkla utvecklingslinierna, utan måste man räkna med skiftande former för bebyggelsen, då byalag också kunnat uppväxa oberoende af ätten, och enstaka bosättningar eller nyodlingar förekommit vid sidan om de samfällda. Kanske ha i vissa trakter eröfrande folkstammar lagt under sig den jord, som tillhört de besegrade folken, och sålunda låtit ätterna direkt träda i besittning af redan kultiverad jord. Under utvecklingens gång hafva också de olika formerna öfvergått i hvarandra, i den mån områden för enstaka bosättningar sammanförts till byalag eller byarna skiftats genom utbrytning af vissa delar. Liksom gårdsbildningen, så har också bybildningen fortsatt långt fram i historisk tid, hvarvid gamla typer kunnat tjäna som förebild samtidigt med att också nya former utkristalliserats.

Såsom byarna för oss framträda, då vi med hjälp af urkunderna kunna studera dem, gifva de prof på ett flertal varianter, då stundom all jord kan vara föremål för samfällighet, medan i andra fall endast vissa ägoslag, såsom skogsmark och vattendrag, äro gemensam egen-

I Åke Holmbäck, anf. arbete. Jfr Adolf Åström, Om svensk jordägarätt (Sthlm 1897).

dom för alla jordägare i byn. Äfven med afseende på byområdets begränsning förekomma skiftande bestämmelser, men i regel anses en by ligga i laga läge, om de hufvudrämärken, som skilja byarna från hvarandra, äro nedsatta och nedsvurna med alla jordägares vilja samt om tomterna gå till gatan och ägorna i de särskilda skiftena äro lagda efter tomterna¹.

Vid införande af laga läge i en by synes attungen ha spelat en väsentlig roll, i det att - enligt Östgöotalagen - enhvar som ägde 1/4 attung i byn hade rätt att begära byn i laga läge.

Attungen, som under hela medeltiden brukades som beteckning för en jordlott särskildt inom Östergötland, är till sitt ursprung af osäker innebörd, men har af flertalet forskare ställts i en viss relation till byn. Sålunda har Hans Hildebrand häfdat, att uttrycket ursprungligen betecknade åttondedelen af en by². Gentemot honom har visserligen Styffe hållit före, att attungen var en åttondedel af bolet eller hamnan, som utgjorde enheten vid beskattning till ledungsskyldighet eller krigstjänst, och har till stöd för denna uppfattning bl. a. framhållits, att flera byar i historisk tid bestått af mer än 8 attungar³. Senare forskare ha närmast anslutit sig till Hildebrands uppfattning, däribland Thulin⁴. Nyligen har Arenander sökt visa, att attung betecknade en jord som födde 8 kor (»åttkoing»), hvilket skulle beteckna minimum för besutenhet. Kreaturen, framhåller han bl. a., voro de äldsta värdebedare, och på prestgårdshemman ända från medeltiden, liksom på bondehemman i Norrland in i våra dagar, har kobesättningen brukat bestå af 8 kor⁵.

Att få full klarhet i denna fråga, åt hvilken litteraturen egnat mycken uppmärksamhet, är med det ofullständiga källmaterialet knappast tänkbart. Visserligen hafva de omfattande undersökningar, som Thulin verkställt, bl. a. genom ett mångsidigt tillgodogörande af jordeböckernas uppgifter, ådagalagdt, att attungen ofta motsvarade en åttondel af byn. Handlingar från medeltiden Visa också, både att ordet stått i relation till talet åtta, då det fått den latinska formen octonarius, och att åttondelen hänfört sig just till byn⁶.

1 Östgöotalagen, Byggn. B. I.

2 Hans Hildebrand, Sveriges Medeltid, I s. 249.

3 C. G. Styffe, Skandinavien u. unionstiden m. fl. arbeten.

4 G. Thulin, Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen (Stockholm 1911).

5 E. O. Arenander, Om attungen i de nordiska landskapslagarna och dess innebörd (Språkvetenskapliga Sällskapet i Upsala förhandlingar 1922).

6 I ett bref år 1200 förekommer den latinska formen (Sv. Dipl. I: 115), och i ett bref af 1362 talas om att domkyrkan i Linköping ägde fjärdedelen i en by »det är två attungar»

(Perg. RA. 523). - Västgöotalagens stadgande om byns uppdelning i attungar beröres bl. a. af Vilh. Sjögren, Om förhistorisk privaträtt i Sveriges medeltidslagar (nordisk Tidskrift 1898).

Men då man iakttar, huru sällsynt det i själfva verket är, att dokument från medeltiden gifva vittnesbörd om att en by bestod af 8 attungar - för Wist socken finnes, såsom här nedan skall visas, ej ett enda fullt påtagligt exempel - och då man dessutom har svårt att föreställa sig, att hela landskap skulle med matematisk noggrannhet ha genomfört en uppdelning af odlingsområdena efter ett fixt enhetsantal, som ej står i genomskådligt sammanhang med jordförvaltningen, så ställer man sig onekligen skeptisk gentemot de hittillsvarande slutsatserna. Den moderna forskningen har sökt visa, att den under århundraden fortlefvande uppfattningen om »härads» och »hundares» härledning ur talet hundra ej kan hålla streck - trots det att den har så gamla anor som Snorre Sturlason att åberopa - och att man öfverhufvudtaget ej får i alltför hög grad förutsätta konstlade talprinciper vid germanernas äldsta samhällsorganisation¹. Hvilkar männe uppfattningen om attungens betydelse på en fastare grund, och måste ordet ovillkorligen tolkas som en åttondel? Språkligt synes attung stå i nära samband med »ätt» och »äga», hvilka ord äro inbördes befryndade. I landskapslagarna förekommer »atta» som beteckning för egendom², och ännu upp på 1600-talet användes »atte» eller »ätte» i betydelsen »ägde». Kan man då ej tänka sig, att attung kom till användning under den tid, då den individuella äganderätten utformades under upplösning af ättens samägarskap, och att det helt enkelt betydde »ättedel» eller »ägolott»? Det behöfver ej heller vara uteslutet, att ordet i några trakter fått häfd som »åttondel», i andra såsom »ägolott» - och att beteckningens lifskraft förestafvats just däraf, att den haft en mångtydig derivation. Måhända skall en noggrann undersökning, som inriktar sig på en rekonstruktion af särskilda socknars samlade attungtal, kunna gifva nya synpunkter på ämnet, då frågan svårligen ännu kan anses till fullo utredd.

Hvilket ursprung man än vill tillskrifva begreppet, säkert är, att attungen under utvecklingens gång blef ett jordmått, som fick anslutning både till de gällande längdmåtten och till grunderna för beräkning af jordens afkastning. Med attung och dess underafdelningar i aln- och stångtal afsågs sålunda vid landskapslagarnas tid vanligen en fastighet med tomt och däremot svarande andelar i alla ägoslag inom ett byalag. Måtten varierade i olika trakter och på olika tider, men synes i de flesta fall en attung ha motsvarat 2 stänger, medan stängen omfattade 5 alnar. I de fall, då fastighetens storlek bedömdes efter afkastningen - hvilket blef

1 Se Sven Tunberg, Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning (Upsala 191 1), där exempelvis tysken Rietschel's konstruktiva teori om den germanska bebyggelsen får en i sin realism träffande karakterisering.

2 Schlyter, Ordbok till Sveriges gamla lagar (Lund 1877).

vanligt i samma mån jorden utlämnades till brukning åt andra eller staten skulle tillgodogöra sig dess skattekraft - räknades i regel 24 spans afgäld på en attung. Östgöotalagen föreskref sålunda, att landbonds afrac till jordägaren skulle för hvarje attung utgå med 4 tunnor korn (6 spann per tunna) eller 2 alnar vadmal jämte 2 dagsverken¹.

Vid sidan om byalagen förefanns samfälld egendom äfven för de administrativa områdena härad och landskap - ursprungligen den ouppodlade jord, på hvilken ingen gjort anspråk. Under hvilka omständigheter denna jord kom att betraktas såsom häradsbornas rättseliga tillhörighet är ovist, men forskningen har sökt visa, att rätten utformats först efter kristendomens införande i landet såsom reaktion mot kyrkans försök att tillägna sig allmänningsjord, då den ej kunde förvärfva äganderätt till bysamfälligheter².

Huru därmed än må förhålla sig, säkert är att stora skogssträckor, som skilde de odlade bygderna från hvarandra, på landskapslagarnas tid betraktades som de inom förvaltningsområdet boende jordägarnas gemensamma egendom. På andel i dessa s. k. allmänningar gjorde konungen redan tidigt anspråk - åtminstone i Östergötland och Småland - liksom han också åtnjöt en tredjedel i afrac och böter. I Östergötland utgjorde häradsallmänningsarna en väsentlig del af de stora skogsområdena. Alla härader utmed Motala ström och Bråviken hade sålunda sina allmänningsskogar, och äfven ihäraderna söderut, Lysings, Göstrings, Vifolka och Valkebo, funnos vidsträckt marker, som voro häradets egendom. I den mån nybyggen anlades på häradsskogarna, fick brukaren blott besittningsrätten emot en afrac, som med två tredjedelartillföll häradet och med en tredjedel konungen.

En ytterligare komplikation af egendomsformerna erbjödo de stora jordagodsens, då områden ej blott i närliggande trakter utan också i aflägsna bygder kunde ligga under gemensam besittningsrätt och förvaltas af ägarens underlydande.

När öfverhufvudtaget större godskomplex först började bildas i vårt land, ger oss det historiska källmaterialet ingen möjlighet att bedöma, lika litet som vi kunna iakttaga de skiftande facer, under hvilka den individuella äganderätten framväxte ur den samfälliga. Säkert är, att stora jordagods förefunnos redan under äldre kulturskeden, och att den uppfattning, som tänker sig den svenska jorden fördelad mellan .likvärdiga bönder under den historiska tidens morgongryning,

1 Se därom Thulin, a. a. sid. 93 o. f.

2 C. G. Ihrfors, Om häradsallmännings (Upsala 1916).

alltför mycket förenklat problemet efter senare tiders demokratiska mått. Landskapslagarnas bestämmelser om afraad af landbor förutsätta, att jordägarna läto gårdar förvaltas af arrendatorer, och att sålunda godscomplex voro vanliga företeelser vid denna tid, och äfven våra äldre urkunder bära flerstädes vittnesbörd om förekomsten af storbruk.

Liksom vid byalagens daning så synes äfven vid de större godscomplexens utveckling ättebandet ha haft en konstituerande betydelse, med varierande utformning i olika landsdelar efter skiftande förutsättningar. Om man tänker sig jorden eröfrad af främmande folkstammar, så ligger det närmast till hands att räkna med de stora jordbesittningarna som det primära - ättegods, som först sedermera sönderfallit under utveckling af en individuell äganderätt. Men äfven om de stora jordagodsens framstått som resultat af en fortgående utvidgning - betingad af arfsförhållanden eller af förmågan att bryta ny bygd och förvärfva nya besittningar - måste man i många fall räkna med ätten som en normerande kraft, hvars samlade maktmedel underlättade utvidgningen.

Såsom bättre än lösegendomen egnad att sammanhållas från släkte till släkte blef jordegendomen exponenten för en släkts rikedom. Då vi först börja skymta stora domäner i vårt land, framträda dessa i flera fall såsom släktbesittningar, äfven om arfsrätten redan är så reglerad, att jorden också är uppdelad på hushållen eller individerna. En sådan släktbesittning var utan tvifvel de s. k. Upsala-öds-godsens, som tillhörde den gamla konungaätten, och som säkerligen utgjorde förutsättningen både för ättens ställning i samhället och för dess möjlighet att förvalta det rike, den hade under sin lydno. Om uppkomsten af denna väldiga domän har man inga närmare upplysningar, men tydligt är, att den sträckte sig öfver olika delar af det vidsträckta riket och att den sammanhölls såsom ättegods under konungens disposition. Sannolikt ingingo i domänen både ursprungliga "ättebesittningar och egendommar, som tillfallit konungen i hans egenskap af herre öfver skilda landsdelar¹.

Senare ha också både de Stenkilska, Sverkerska och Erikska ätterna haft omfattande komplex, af hvilka vissa delar genom arf vandrat till ättlingar i grannländerna, medan genom giftermålsförbindelser nya tillskott infogats i släktbesittningarna, egnade att uppehålla den standard som förvärfvats².

Vid sidan om konungaätterna har man också en sväfvande kännedom om andra ätter, som redan före de skriftliga urkundernas tid utsträckt sin besittningsrätt öfver vidsträckta områden. Sålunda

¹ Jfr Henrik Schück, *Upsala öd* (Upsala 1915).

² Jfr Nat. Beckman, *Tre konungaätter och deras jordegendommar i Sverige* (Personhist. Tidskr. 1912).

tyckas en mängd jordegendomar omkring Mälardalen ha tillhört en stor släkt, hvars medlemmar låtit sina namn förevigas i de bekanta runstenarna med ristningar ur Sigurdsagan. Jarlabanke, som ägde Täbyn i Upland, gjorde sig bekant som vägrödjare både inom egna landamären och på långväga sjöfärder¹.

I de rikedomar, som släkterna sålunda samlade genom sina jordbesittningar, låg med all säkerhet den yttersta grunden till deras anseende och makt. Genom att ättemedlemmarna höllo samman äfven i sitt förvärfvarsarbete - vare sig nu jorden förvaltades som gemensam egendom eller den uppdelades på medlemmarna - kunde de häfda ättens ställning och styrka gentemot andra ätter. Under den individuella äganderättens genombrott kunde de släkter, som ännu sammanhöllo sina egendomar såsom släktdomäner, förvisso få en långt starkare ställning än de isolerade individerna. Då själfva släktintresset och maktförutsättningarna sålunda sammanflätades, kom ett rent praktiskt kraf att stärka den känsla för bördens betydelse, som också ur allmänt germanska åskådningar hämtade sin näring.

Vid förklaring af den sociala företeelse, som tog sig uttrycki en bestämd afgränsning af en högre ställd samhällsklass, har man nog också främst att beakta de sålunda samverkande faktorerna, godsbesittningen och bördens, såsom de utslagsgifvande momenten. Visserligen har äfven delaktighet i hirden eller konungaföljet medverkat att konstituera en skillnad mellan herremännen och bönderna men denna distinktion har varit af sekundär betydelse och framträdtt först under vissa historiskt gifna förutsättningar. De släkter, från hvilka konungarna själfva utgingo, höjde sig öfver de andra blott genom graden af rikedom och härstamning, och Folkungarnas strider med herremännen, hvilka återupprepades i släktens alla generationer, vittna nogsamt om att deras mäktiga medtäflare icke behöfde åberopa konungatjänsten för sitt inflytande. I den mån konungarna sökte herremännens medverkan vid riksstyrelsen, blef konungatjänsten väl ett tecken på, men ej en förutsättning för social särställning. Redan långt innan konungarna organiserade någon stab af rådgifvare eller förtroendemän, ha flera släkter i vederbörande bygder intagit en ledande ställning, grundad på både rikedomens och bördens företräden². Den stormannaklass, som man skymtar i

1 jfr Hans Hildebrand, Sveriges Medeltid I, s. 70. - Frågan om ättegodsen beröres speciellt af S. H. Adlersparre i hennes uppsatser: Omkring Sigurdsstenarna (Personhist. Tidskrift 1916, s. 1) och Ätter från Sveriges Medeltid (Antiquarisk Tidskrift, Del 21: 2).

Sistnämnda uppsatser äro väsentligen en samling uppslag och gissningar, som ha sin betydelse som de första försöken att sammanbinda de å runstenar belysta stormansläkterna med de i urkunder dokumenterade, men författarinnan synes ej ha beaktat vådan af att på släktforskningsmarknaden så där lättvindigt slunga ut en massa namnkombinationer.

2 Jfr bl. a. K. G. Westman, Svenska rådets historia till år 1306 (Upsala 1904)

och Alexander Bugge, Det svenske og det danske Aristokrati i deres første Udvikling

De isländska sagorna, i runinskrifterna med de bragdrika namnen och i grafhögarna med reminiscenser från en materiell kultur, har utan tvifvel direkt samhörighet med senare tiders ledande släkter. Och så djupt rotades under dessa tider föreställningen om de stora jordbesittningarna såsom normgivande för social särställning, att ännu den dag som är - efter århundradens fortgående förskjutning i häfdvunna föreställningar - den fasta jordegendomen i högre grad än andra förmögenhetsobjekt förlänar nimbus åt rikedomen.

De fåtaliga källskrifter, som äro bevarade från dessa tider, äro också i sin mån egnade att belysa adelsståndets utveckling i vårt land. Af alldeles särskild betydelse härutinnan äro de s. k. urkunderna, d. v. s. rättsliga dokument, där personer omnämnas vid uppgörelser af ett eller annat slag. De äldsta inhemska urkunderna härröra från senare delen af 1100-talet, men först under de följande århundradena börja de i någon nämnvärd omfattning förekomma. Jämte en del af statsmyndigheterna utfärdade handlingar är det mestadels upplåtelsebref, som beröra kyrkornas och klostrens egendom. Tydligen hade dessa institutioner med sin fasta organisation ett mera utveckladt behof af skriftliga uppgörelser och ett starkare intresse af att behålla sina dokument. Särskildt klosterbrefven blefvo på detta sätt omhändertagna ända till dess de vid den stora reduktionen på 1500-talet öfvertogos af staten. De urkunder, som stannade i enskild ägo, blefvo däremot lättare förskingrade, efterhand som deras rättsliga värde minskades. De tillfällen, då ägorättshandlingar stannat på en gård ända från medeltiden, äro mycket sällsynta. Bland de bevarade handlingarna dominera därför kyrko- och klosterbrefven fullkomligt, men då herremännen också voro invecklade i dessa institutioners egendomsuppgörelser, lämna urkunderna ett värdefullt material äfven för studiet af släkternas historia.

Vid den tid, då dessa urkunder ge oss möjlighet att få kännedom om namnen på de ledande männen, ha ett flertal släkter redan sin fransskjutna ställning fixerad. Adelsståndet såsom en från allmogen afgränsad klass har också redan skaffat sig vissa yttre tecken på sin värdighet. Sålunda ha släktmärken i vapensköldar vunnit användning i herremännens sigill, om också bruket ännu ej är så genomfördt, att alltid det ärfda vapenmärket bibehålles. Redan det äldsta till vår tid bevarade lekmannasigillet, hvilket härrör från år 1219, innehåller ett märke i en sköldformig anordning. Då det samtidigt användes af två bröder och samma märke sedermera äfven brukades af deras ättlingar, är det tydligt, att ett släktmärke här föreligger. Den sam-

(Historiske Skrifter, tilegnede Ludvig Daae 1904), hvilka båda opponera mot den gängse, af bl. a. Hans Hildebrand häfdade uppfattningen om hirdens konstituerande betydelse för adelsståndets utveckling.

Om den norska aristokratiens ställning under samma tid, se bl. a. Yngvar Nielsen, Af Norges Historie (Sthlm 1904).

tida förekomsten af andra likartade sigiller tyder på att sköldens infogande i herremännens sigill vid denna tid redan var ett upptaget bruk, liksom de andliga sigillen vanligen föredro den fiskliknande spetssovalen. Då skölden brukades också i furstliga personers sigill, var den antagligen ett vittnesbörd om den förnämligare stridsmetod, som skilde herremännen från bönderna, vare sig det var en bestämdt reglerad vapentjänst eller icke.

Det är sålunda tydligt, att åldern för ätterna såsom socialt framskjutna icke får begränsas till den tid, då sluppen först låter oss påträffa deras vapenmärken i urkunderna, Visserligen kunna vi endast undantagsvis leda ättelängderna längre tillbaka i tiden. De upp-

35. *Sigtrygg Bengtssons sigill.*
Perg. 1219. RA.

gifter, som i den gängse genealogiska litteraturen lämnas om vissa adliga släkters ursprung, äro nämligen i regel fullkomligt värdelösa, då de äldre generationerna uppkonstruerats flera århundraden efteråt, delvis genom missuppfattning af källor, som vi ännu kunna disponera¹. Men om också de säkra namnlängderna icke kunna ledas längre tillbaka än till 12- och 1300-talen, är det dock otvifvelaktigt, att flera af de släkter, som vid denna tid framtråda, redan dessförinnan skapat sig en position i en från allmogen afskild samhällsklass.

Icke minst har Östergötland varit stamort för släkter, hvilka förvärfvat sig en ledande ställning långt innan de låta tala om sig i bevarade handlingar. Då man påträffar dem i urkunderna, äro de allesamman med sina rottrådar och sina intressen bundna vid jorden, och af de sporadiska källorna att döma hafva åtminstone de förnäm-

¹ Jfr Holger Rosman, *Rasmus Ludvigsson som genealog* (Upsala 1897).

ligaste släkterna vidsträckta domäner till sitt förfogande. Hela deras framträdande bär vittnesbörd om att de tillhöra en exklusiv klass. Deras giftermål och släktförbindelser röra sig inom en trångt afgränsad krets, och då egendomar förbytas, vandra de ofta till nya släkter inom samma sociala grupp. I många fall skönjes alldeles tydligt, att egendomarna i flera generationer tillhört samma släkt. I många fall kan man också iakttaga släkternas gemensamma härstamning. Sålunda ha flera släkter, som vid sitt framträdande använda säregna vapenmärken, visat sig vara direkta utgreningar från den berömda Folkungaätten. Enligt hvad nyare forskningar ådagalagt är detta exempelvis fallet med den släkt, som förde tre stengafnar i vapnet och hvilken lefde intill midten af 1300-talet. En släkt med två snedbjälkar i vapnet, hvilken utdog först i slutet af 1400-talet efter att ha gjort sig bemärkt under flera generationer, har med all säkerhet härstammat från en naturlig son till Birger Jarl. Slutligen kan slakten med en tillbakaseende ulf i vapnet, hvilken under hela medeltiden var en af de förnämligaste ätterna, med en viss sannolikhet ledas tillbaka till Birger Brosas broder Karl den döfve. Vid hvilken tid Folkungarnas stamfäder skapade en framskjuten ställning åt slakten undandrager sig emellertid vårt bedömande. Vanligen brukar slakten ledas tillbaka till Folke, som lefde på 1100-talet och som af Saxo kallas »den mest högborne man i Sverige». Genom hans äktenskap med den danske konungen Knut den heliges dotter fingo hans ättlingar också. utländskt kungablood i sina ådror¹.

Bland öfriga Östgötasläkter med gammalt ursprung, kan nämnas ätten med två hjorthorn i vapnet, hvars äldste kände stamfader Bengt Matsson omtalas 1219, då hans söner i sigillet använde det sköldemärke, som nyss anförts såsom vårt äldsta kända adelsvapen. I Östergötland lefde också den s. k. Aspenässlakten (med en s. k. lejonörn i vapnet), hvars stamfader säkerligen var den Johan Filipsson, som ledde herremännens kamp mot Magnus Ladulås. Slakten, som vanligen gått under benämningen Blåslakten på grund af felaktigt antagande, att den härstammade från den i krönikorna omtalade Joar Blå, hade gifvetvis en förnämlig härstamning att åberopa². Äfven släkterna Båt, Bonde, Bjelke och Natt och Dag, som hade stamorter inom Östergötlands lagsaga eller angränsande delar af Småland, äro vid sitt första framträdande redan inrangerade i herreklassen.

1 Om ättens utgrening, se K. H. Karlsson, Folkungaätten (Svenska Autografsällskapets Tidskrift I., s. 216). - S. H. Adlersparre har i sina nyss åberopade uppsatser sökt att ytterligare vidga ramen för Folkungaätten bl. a. genom att från den härleda slakten Natt och Dag, men bevisningen är ännu alltför löslig för att kunna läggas till grund för någon hållbar slutsats.

2 Jfr K. H. Karlsson, Aspenäs- och Fånöätternas härstamning (I-list. Tidskr. 1883).

För den förstnämnda släkten hafva ståtliga anor åberopats i häfderna, då den ledts tillbaka till Ragnar Lodbrok och till en hel rad af jarlar öfver Orkneyöarna, befryndade äfven med den i vikingatågen frejdade Gånge Rolf¹. Om också denna ättelängd uppenbarligen är konstruerad, så tyda dock flera omständigheter på att Båtsläktens medlemmar hade en genom generationer häfdad särställning, fotad på stora rikedomar. Äfven de uppgifter, som gängse handböcker lämna om Bondeättens ursprung, då de göra Erik den helige till dess stamfader, äro bevisligen felaktiga. Längre än till 1300-talet kan denna släkt ej med full visshet ledas, men allt tyder på att den haft samma ursprung som Båtsläkten, fastän sammanhanget numera ej kan med visshet klarläggas. Bjelkesläkten, som framträder i förgrunden redan

36. *Bengt Magnussons sigill*
(*Folkungaätten*).
Perg. 1278 22/7. RA.

37. *Knut Jonssons sigill*
(*Blåätten*).
Perg. 1306 "/s. RA.

vid slutet af 1200-talet, har med all säkerhet redan dessförinnan förvärfvat makt och inflytande i Smälandsbygden, liksom också den släkt, som efter sin delade sköld med en hvit och en svart halfva fått namnet Natt och Dag.

Då släkter med en framskjuten ställning sålunda redan funnos, är det tydligt, att Magnus Ladulås' förordning om det »världsliga frälset», den s. k. Alsnö stadga, icke får betraktas som det grundläggande momentet vid den svenska bördsaristokratiens utveckling - såsom äldre författare hållit före. Hvad denna stadga i verkligheten innebar är svårt att bedöma med den ringa kännedom man har om samhällsförhållandena under dessa tider. Då skattefrihet förlänades »åt konungens och hans broders män och underlydande, åt ärke-

1 Se Joh. Göstaf Hallman, Hieltars grönskande lager, thet är minne af then högborna Båtaätten (Sthlm 1734). Därstädes förekommande ätteledning återfinnes sedermera hos Anrep m. fl.

biskopens och biskoparnas svenner samt åt alla de män som tjäna till häst hvem de helst tj äna», är det möjligt, att det ej alls var något privilegium som åsyftades, utan endast en rent praktisk förvaltningsanordning, ett efter tidsförhållanden lämpadt medel att skapa en stående ryttarehär¹.

Men å andra sidan ligger det nära till hands - äfven om man tillskrifver det militära organisationsmomentet en dominerande betydelse - att i den beviljade skattefriheten äfven se en sträfvan från konungens sida att genom förmåner draga till sig vissa samhällselement, hvilkas krafter han kunde utnyttja i rikets tjänst. Därvid var det dock knappast den redan bestående stormansklassen, som han vände sig till. Tvärtom är det tänkbart, att han ville göra nya klasser sig förbundna och genom att gifva ökad värdesättning åt den af staten reglerade tjänsten skapa en ny aristokrati som motvikt mot den gamla. Då den personliga tjänsten i stället för härstamningen skulle göras till grundval för en social särställning, kom privilegiet snarast att rikta sig mot den klass, som på den höga bördens grundade sitt anseende. Ingen af detaljerna i denna del af Alsnö stadga tyder i hvarje fall på att något företräde lämnades åt bördens. Det privilegium, som beviljades, gafs åt individen, ej åt ätten, och af individen utkräfdes också den tjänst, med hvilken förmånen skulle betalas.

I en sådan uppfattning styrkes man, då man söker se åtgärden mot bakgrunden af de märkliga rörelser, som genomgingo tiden. Från midten af 1:00-talet och långt upp på följande århundrade - således under den tid då Folkungama sutto på Sveriges tron - tyckes vårt land ha varit skådeplatsen för en omfattande ekonomisk omhvälfning, som hade en ingripande betydelse ej blott för det politiska lifvet, utan också för den allmänna kulturutvecklingen. Om detaljerna i denna rörelse veta vi alltför litet för att kunna uttala någon bestämd uppfattning om dess förutsättningar och tendenser. Så fragmentariska som källorna äro, och så nära som faran lurar för felaktiga slutsatser, nödgas man ana mera än konstatera hela förloppet. Men så mycket tycker man sig kunna förstå, att den, i likhet med epokgörande strömningar under andra perioder, var yttring af en utpräglad sträfvan mot personlig frihet och mot ett »mera mångsidigt utnyttjande af de ekonomiska möjligheterna i individualistisk riktning. . . Ytterst stod nog hela rörelsen i samband med internationella företeelser inom hushållningens och det produktiva arbetets område, särskildt egnade att utöfva verkan i vårt land under dess alltmera framträdande intresse för världshändelserna och med den allt starkare

I Sven Tunberg, Det världsliga frälsets uppkomst (Historiska studier, tillagnade Harald Hjärne 1908), lutar bestämdt åt denna uppfattning och anser, att bestämmelsen i hvarje fall icke var ett stormansprivilegium.

tillväxten af det utländska inflytandet på vårt ekonomiska lif. Redan vid slutet af det närmast föregående århundradet, under Knut Eriks-
sons kraftfulla regering, kan man iakttaga en märkbar inverkan från
Tyskland¹. I än högre grad trycka tyskarna sin prägel på den eko-
nomiska utvecklingen under Folkungarnas tid, då de leda vårt lands
produktion in på nya banor och då de organisera den utrikes varu-
omsättningen med koncentration kring framväxande handelsstäder.
Birger Jarls Stockholm med dess tyska karaktär har sin första upp-
blomstring just vid denna tid, liksom också arbetsorganisationen vid
Stora Kopparberget några årtionden efteråt skapas af inflyttade
Tyskar².

Denna nydaning har på flera områden återverkan. Med köpen-
skapens utveckling rubbas de gamla grunderna för behofvens till-
fredsställande, och penninghushållningen får allt större betydelse vid
sidan om naturhushållningen. Dittills oanade behof framträda med
kraf på att blifva tillgodosedda. Förvärfsarbetet tvingas därför
också att ikläda sig nya former, som trotsa såväl kyrkans ansträng-
ningar att som ocker fördöma ränteberäkningen på kapital, som också
den världsliga maktens försök att klafbinda varubyttet genom fasta
prissättningar på varorna. I samma mån som nya möjligheter öppnas
för ekonomiskt förvärf, får det timliga goda en allt större värdesätt-
ning och blir det eftersträfvade målet för alla. Därmed får också
den allmänna tankeriktningen en mera realistisk prägel, egnad att
undanskjuta drömmet och den kontemplativa synen på lifsföre-
teelserna. Och med allt detta blir det ett större utrymme för in-
dividen. De nya egendomsobjekten, de nya omsättningsformerna,
de nya lifsmålen äro lagda för individuell förbrukning och för indi-
viduellt förvärf.

Detta skarpare framhäfvande af individen står utanrtvifvel också
i det närmaste samband med den förut antydd afvecklingen af
ätternas betydelse såsom ekonomiska föreningsband. Visserligen har
ju genombrottet skett redan före denna tid, så att individen fått den
fria förfoganderätten öfver sin egendom fixerad, men lagarna bära
dock tydligt vittnesbörd om att ätten ännu har en viss bestämmande-
rätt åtminstone öfver jordegendomen.

Med det starka inflytande, som ättebegreppet måste ha haft både
på de ekonomiska och de sociala företeelserna, är det helt naturligt,
att olika meningar måste ha gjort sig gällande beträffande ättebandets
ägorättsliga funktioner, och att ej ens de sista stadierna i afveck-

*1 Jfr Sven Tunberg, _ Stora Kopparbergets historia I (Upsala 1922), däri
särskildt påpekas, att Knut Erikssons myntprägling står i samband med
penninghushållningens kraftigare genombrott under tyskarnas inflytande.*

*2 Jfr E. Sommarin, Sveriges äldsta bergverks första anläggning och
organisation under Magnus Ladulås (Statsvetenskaplig tidskrift 1910).*

lingsproceduren ha kunnat genomlöpas utan strid. Det är-med känsla därför, som man kan ifrågasätta, om icke den kamp mellan herremakt och konungamakt, som karakteriserar hela Folkungatiden, fått sin prägel också från de skiftande meningarna om lämpligheten af att undanrödja de sista resterna af ätternas inflytande på äganderätten. Herremännen ha kämpat för ättebandets kraf och konungamakten för individens - därpå tyder onekligen hela grupperingen af partierna. Det är mot ätterna mera än mot individerna, som Magnus Ladulås riktar sina slag, då han exekverar blodsdomen öfver Johan Filipsson och dennes fränder eller då han inspärrar Algot Brynulfsson och dennes söner. Och det är individerna han söker höja genom att förläna förmåner åt dem, som samlas i hans hird eller göra vissa prestationer åt riket, liksom också den förnämliga riddarvärdigheten får en individuell begränsning. I denna sin sträfvan har konungamakten med säkerhet haft stöd från kyrkan, som med sin universella och tillika personliga läggning måste ha intresserat sig för ättmaktens söndersmulande.

Flera märkliga händelser under denna långa tidsperiod synas också burna af en individualistisk åskådning, som i sin impulsiva styrka har nyhetens prägel. Hertigdömenas förläning till konungarnas bröder innebär sålunda en undervärdering af ättebegreppet till individens förmån, och de många furstliga brödratvisterna vittna minst af allt om ättekänslans helgd. Dylika strider ha visserligen förekommit äfven tidigare, men säkert är, att man i de torftiga dokumenten från denna tid ofta skymtar en personlig anspänning mellan fränder, som kämpa om besittningsrätten till sitt arf. Det är alldeles tydligt, att djupt rotade föreställningar här stått i strid mot nyare idéer inom det ägorättsliga området. Äfven de bekanta fridslagarna ha haft sin udd riktad mot släktbegreppet, exempelvis i förbudet mot blodshämnd. Trälldomens afskaffande framstår likaledes som ett typiskt uttryck för en ny värdesättning af det individuella på bekostnad af bördsanspråken. Med all säkerhet har också mycket af det, som i landskapslagarna nedskrifvits, varit nyheter, som kämpat sig fram - så att vi blott genom mödosamma kombinationer kunna få någon kännedom om den äldre rättsåskådning, som konservatismen förfäktade; Om denna uppfattning är riktig, kunna Magnus Ladulås' åtgärder för frälsets reglering mycket väl tänkas som ett led i hans mot själfva ätterna riktade politik och ett försök att bryta bördens företrädesrätt genom att förläna ett privilegium åt den personliga tjänsten - således raka motsatsen till skapandet af en bördsaristokrati. För den geniale konungen var statens öfverhöghet målet, som bäst gagnades genom att statsmakten drog till sig de krafter, som förut tjänat det partikularistiska släktintresset.

Att den nya skattefriheten sedenmera kom att utnyttjas som ett

medel att tvärtom fastslå släktbandets betydelse - medan exempelvis riddarvärdigheten behöll sin rent personliga art och äfven anslutningen till hirden förutsatte en personlig tjänsteställning - berodde på frälserättens samband med jorden och de ärftliga förmögenhetsobjekten. Tack vare detta samband kommo de gamla ätteåskådningarna att bibehålla sitt starka inflytande, samtidigt med att herremännen sökte efter sina syften anpassa konsekvenserna af det nya. Den fortsatta lagstiftningen af Magnus Ladulås' efterträdare befordrade också en dylik inkoppling af de gamla släkternas intressen på det nya frälseinstitutet. Visserligen dröjde det länge innan frälserättens ärftlighet blef oberoende af den personliga tjänsten, men i hvarje fall neutraliserades verkningarna af det individualistiska experimentet, då herremännen visste att göra både rusttjänsten och konungatjänsten till verksamma medel vid en sträfvan mot ytterligare klassisolering och maktfullkomlighet. Vare sig man vill se deras fortgående kamp som ett försök att förvärfva en opröfvad makt eller såsom strid för en häfdvunnen ställning, som konungarna med stöd af nya åskådningar ville frantaga dem, säkert är att de förde kampen med utpräglad konsekvens och att de drogo fördel af det inflytande de skaffade sig på riksangelägenheterna - genom rådsinstitutionens reglering, genom riksämbetenas utveckling och genom hela statsförvaltningens organisation efter nya linier.

Vägen gick nu liksom förut genom de ekonomiska styrkekällorna, i det att herremännen tillgodogjorde sig landvinningarna från den pågående omhvälfningen både inom det statsfinansiella och det privatekonomiska området. I förra hänseendet visade de sig mäktiga att draga nytta af statens ökade penningbehof, som framträdde under påverkan af tidsförhållandena.

Förut hade afkastningen af konungens egendommar - särskildt de gamla Upsala-öds-godsen - varit det förnämsta medlet för täckande af statens utgifter. Någon bestämd skillnad mellan Upsala öd och konungens privata egendom var säkerligen ej genomförd under äldre tid. Först under Folkungarna stadgades förbud för konungen att bortskänka eller bortförläna Upsala öd - något som troligen visade sig af behofvet påkalladt just på grund af den individuella äganderättens allt mera genomförda tillämpning¹. Sin tredjedel i allmänningarna äfvensom i böter, sakören och en del mindre inkomstitlar, kunde konungarna också utnyttja för att tillgodose statens behof. Emellertid ställdes allt flera kraf på statskassan i samma mån riket

I Då Östgöotalagen stadgar, att man ej får gifva jord eller gods undan rätta arfvingar, påstås visserligen, att detta var en nyhet i lagen. Den rätt att bortskänka egendom, som sålunda tidigare skulle ha förekommit, torde dock ej i nämnvärd utsträckning fått användning förrän kyrkan började göra anspråk på gåfvor och testamenten. Därför stadga de gamla lagarna endast förbud mot att sälja jord utom ätten.

Jfr Holmbäck a. a. sid. 67.

invecklades i storpolitiska företag och rörelserna inom olika kultur-områden vidgade sfären för statliga funktioner. Man nödgades därför tillgripa nya utvägar genom åläggande af skatter och personliga prestationer. Då emellertid dessa möjligheter ej kunde utnyttjas i obegränsad utsträckning och man ej heller kunde obehindradt af-söndra kronogodsens för täckande af tillfälliga behof, fann man - delvis efter förebild från de alltmera influerande förhållandena i Tyskland - i förläningsväsendet en lämplig form för beredande af inkomster åt statskassan. Förläningarna gåvos antingen för direkt tjänst till kronan, s. k. län på tjänst och län på räkenskap, eller såsom pant för ekonomiska försträckningar, s. k. pantelän. De sistnämnda, som under förhållandenas tryck blefvo de mest vanliga, medförde för innehafvaren rätt att utöfva kronans beskattning eller uppbära kronans inkomster inom ett visst område¹.

Då herremännen visste att göra dessa förläningar till sitt privilegium, blef statens finansiella bestånd till väsentlig del beroende af dem, samtidigt med att de genom att göra förläningarna för sig räntegifvande, ytterligare höjde sin ekonomiska standard.

Vid sidan därom blef det enskilda jordförvärfvet en gifvande inkomstkälla, då herremännen togo ledningen vid den omfattande omplacering af förmögenhetsobjekten, som vid denna tid försiggick.

Jämlöpande med statsfinansernas omläggning och såsom. ett ytterligare led i den ekonomiska omhvälfningen tog nämligen rörelsen inom det privatekonomiska området också betydande proportioner. Närmast inriktade den sig på jordegendomar såsom den tidens fasta kapital. Här fick just afvecklingen af ättebandets ekonomiska betydelse sina rent praktiska konsekvenser, då gamla släktdomäner upplöstes och individen utnyttjade frigörelsen för en rent personlig disposition. Äfven kyrkans kraf på individens fria förfoganderätt med hänsyn till de testamenten och gåfvor, på hvilka kyrkan byggde en stor del af sin verksamhet, hade härutinnan ett stimulerande inflytande, då det mången gång framdref splittring af släktegöden. Den forcerade frihetskänslan uppdref de personliga förvärfven till en betydande omfattning, och vid sidan om arf och släktbesittningar kommo nu köpta eller tillbytta egendomar att gifva ett väsentligt inslag i rikedomarna, då alldeles nya godskomplex bildades.

Af särskild verkan såsom sporre var det förlänade frälseprivilegiet, isynnerhet då förmånerna ökades genom bestämmelser afgde följande konungarna. Genom nya förvärf kunde frälsemännen förvandla skattejord till frälse och sålunda vidga området för sitt privilegium. Proceduren underlättades genom en för frälsemännen läglig växelverkan, då skattejorden sjönk i värde och således lockade till förvärf,

1 Jfr Henrik Schück, Upsala öd, Hans Forssell, Sveriges inre historia, m.fl. arbeten.

i samma mån de stora godsens blefvo skattefria och skatternas börda föll allt tyngre på de mindre egendomarna. Den förödande pesten var också egnad att lösgöra en hel del egendomar, som måste utplaceras på nya ägare. I hela sin gestaltning influerades också rörelsen af den fortgående utvecklingen mot friare omsättningsformer och af det stigande behovet af reda penningar under den fortskridande öfvergången från naturahushållning.

Hvilka omständigheter än må ha förestafvat utvecklingen, säkert synes vara, att knappast någon tid i vår äldre historia har fått bevitna så många egendomsuppgörelser och förskjutningar i äganderätten till jorden som 1300-talet. Om också det bevarade urkundsmaterialet är alltför sporadiskt för att kunna ligga till grund för rent systematiska beräkningar, så tyder det dock bestämt på, att jordcirkulationen nådde en enastående omfattning. En jämförelse med följande perioder visar också detta, då just under denna brytningstid en mängd egendomar hamnade hos släkter, där de sedan under århundraden framåt fingo stanna.

I växlande facer gestaltade sig uppgörelserna med ständiga byten, försäljningar och förpantningar, då egendomar kunde vandra från en ägare till en annan för att snart därefter hamna hos en tredje. Ofta var det en konsolidering af jorddomänerna som åsyftades, men ofta förvärfvades gårdarna också såsom spekulationsobjekt utan att ägarna syntes ha för afsikt att behålla dem. Med den tidens dåliga kommunikationer fanns i många fall knappast någon möjlighet för köparna att få någon personlig kännedom om de gårdar de förvärfvade. Gamla släkteegendomar kunde på detta sätt vandra till helt nya familjer, trots lagstiftningens försök att skydda dem mot förskingring. I hela denna rörelse - som osökt förer tanken till moderna aktieaffärer - intogs den ledande ställningen af de förnäma släkterna, som behärskade jorden. Men såsom deras medtäflare uppträdde också klostren och kyrkorna, som på allt sätt förfäktade sina världsliga intressen, synnerligast då de hade samma anledning som adeln att - utnyttja sin frälserätt vid nya jordförvärf. Äfven de borgerliga elementen hade svårt att hålla sig borta - om deras jordområden också voro mindre betydande. Gifvetvis var äfven konungafamiljen, såsom endast utgörande spetsen af rikets aristokrati, på det närmaste engagerad, och ej blott gamla Folkungagods, utan också kronoegendomar, ha med all säkerhet under dessa tider i stor utsträckning förskingrats eller förbytt.

Med hela den prägel, som egendomsaffärerna fingo, nöjde sig herremännen ej med att spekulera i egendomari den egna hemorten, utan utsträckte också sina förvärf till trakter, som lågo långt bortom sätesgårdarna. Redan förut hade släkterna haft sina besittningar i olika landskap, men denna fördelning hade närmast betingats af arfs-

förhållanden. Nu däremot synes man också vid personliga förvärf ha eftersträfvat en uppdelning af jordegendomarna. Otänkbart är icke, att hela det system med utgårdar i spridda landskap, som sedermera under århundraden framåt praktiserades - då man vid arfsfördelningar lade an på att låta lotterna omfatta kringspridda gårdar - fick sin första blomstring just under denna tid, och att systemet redan från början förestafvades af praktiska kraf. Med riksenhetens befastande och centralförvaltningens organisation under herremännens medverkan, fingo dessa ett ökadt behof af förbindelser, som kunde möjliggöra ett mera mångsidigt inflytande på riksangelägenheterna. Genom ingreppet i nya provinser öppnades nya utsikter för lönande ämbeten och förlänningar, samtidigt med att nya tillfällen skapades till personlig kontakt med både konkurrenter och likatänkande. Med hänsyn till jordens afkastning kunde det också vara nyttigt att hafva egendomarna fördelade, då väder och vind eller krig och örlig kunde förhärja en trakt utan att hemsöka en annan. Decentralisationen af egendomarna underlättades i viss mån också genom Magnus Erikssons landslag, som skapade nya ägorättsbestämmelser, gemensamma för hela riket.

Höjdpunkten i hela denna rörelse, som stundom tog rent epidemiska former, inföll uppenbarligen under Albrekts af Mecklenburg tid, men redan dessförinnan var tendensen klar. Den jäktande oron i landet under hela Folkungatiden - med brödratvister och våldsdåd och skrämmande farsoter - var också en typisk bakgrund till den fortgående upplösningen af band, som under generationer knutit släkterna samman vid jorden. En jämförelse med renässansens rörliga, blodfulla lif tyder på, att det nu, liksom då, var individens frihetskraf, som pockade på att blifva tillfredsställda.

Med sin starka genombrottsprägel och sin vidsträckta omfattning blef den ekonomiska rörelsen också en kulturströmning, som i flera hänseenden verkade befruktande på samhällslifvet - om också dess sociala sidor med allt skäl af historieskrifningen betecknats såsom mörka. Icke blott inom statsförvaltningen frambragtes nyheter, som för hela vårt statsskick voro af fullkomligt epokgörande innebörd. Det var under denna tid enhetsstaten kämpade sig fram gentemot partikularismen, och de centrala förvaltningsorganen togo bestående gestalt. Landslagen skapades, riksämbetena och rådsinstitutionen organiserades, och till och med ständermöten började utlysas. Äfven för den materiella och andliga odlingen leddes utvecklingen mot nya mål. Både i det ena och det andra hänseendet var det just det aristokratiska folkelementet, som gjorde de bärande insatserna - trots det att herremännen ofta motsatte sig statstankens kraf. Likaväl som under äldre kulturskeden det egna intresset sporrade de ledande männen att utvidga sina besittningar och bryta nya banor,

så verkade' också den intensiva spänningen inom det ekonomiska området vid denna tid att skapa nya värden och inrikta tankarna på nya livsbehof. Särskildt då rikedomerna fick en individuell prägel, uppammades ett lefvande intresse för att fullkomna livsformerna. Ju lifligare rörelsen blef, desto mera ökades kraftansatserna och vidgades intressekretsen. Liksom i andra tider och hos andra folk blef också själfva egendomsförskjutningen en kulturbärande faktor. Särskildt rönt den materiella odlingen en omedelbar påverkan, då värdesättningen af det ekonomiska utbytet lockade till ett mera mångsidigt utnyttjande af tillgångarna. Herremännens behof att genom skatter och afrad draga vinning ur jorden föranledde en mera ändamålsenlig regleñing af jordbruksdriften, samtidigt med att besittningarnas utvidgande till nya bygder var egnad att framtvinga nya kommunikationsleder och bättre sammangjuta landskapen. Men äfven rörelserna inom det andliga området voro väsentligen präglade af herremännens ingripande. Det var genom de ledande männen, som lagarna upptecknades - först för landskapen och sedan för riket - och det var under deras medverkan, som de första ansatserna gjordes till historisk litteratur och samlande af skönlitterära alster. Om också klostrens inbyggare därvidlag spelade en framskjuten roll, så återfunnos lärde män. dock äfven bland de högättade herremännen, liksom det också var de rike, som genom donationer väsentligen möjliggjorde det trägna arbetet i klostren. Uppenbarligen var äfven det lifliga byggnadsarbetet vid kyrkorna förestafvadt af det ekonomiska uppsvinget. Det var också vid denna tid, som den frejdade sierska, genom hvilken Sveriges namn först blef känt i vidare kretsar, framträdde direkt ur de högförnäma kretsarna för att rikta sina medmänniskors tankar på det som låg bortom detta lifvet. Hela 1300-talet var onekligen prägladt af en aristokratisk högkultur, rik på fruktbara idéer såväl inom det materiella som det andliga området.

Det är äfven denna rörelse med dess mångsidiga skiftningar, som vi till väsentlig del ha att tacka för den kännedom vi lyckas få om de svenska jordegendomarna vid denna tid. Oaktadt flera uppgörelser nog träffades utan skriftliga dokument, och oaktadt en mängd bref angående egendomsaffärer försvunnit - särskildt de som angå uppgörelser mellan enskilda - äro likväl de bevarade urkunderna så talrika, att under 1300-talet med ens en betydande del af de svenska jordegendomarna i detta sammanhang passera revy. I de flesta fall, då gårdarna börja skymta i handlingarna, gäller det egendomsöfverlåtelser, vare sig nu sj älfva gårdarna äro föremål för öfverlåtelser eller de endast nämnas såsom sätesgårdar för fastemän och sigillvittnen.

Hvad som här anförts rörande Östgötabygdens utveckling och de ägorättsliga förhållandena, med särskild hänsyn till det aristokratiska folkelementet, har i vederbörliga stycken också sin tillämpning på Wist socken och de områden, som höra under det nuvarande Bjärka-Säby. Flera moment i gårdens och dess ägares historia hela medeltiden igenom få sin förklaring endast mot bakgrunden af de allmänna tidsströmningarna - ja, med sin djupt ingripande återverkan ha de tidigast skönjbara företeelserna tryckt sin prägel på utvecklingen genom sekler framåt, så att sammanhanget med det länge sedan förflutna skönjes ännu den dag som är.

Vid odlingens utbredning kring Stångåns vattensystem drogos dessa trakter förvisso redan tidigt inom utvecklingssfären. Såsom belägna i närheten af Östgötakulturens centrum och inom samma härad som Linköping hade de alla förutsättningar att starkt influeras af de framåtsträfvande rörelserna. Vid den tid, då köp- och bytesbrefven börja vittna om äganderättens gestaltning, är i hvarje fall utvecklingen redan inriktad på en bestämd bana. Hanekinds härad är civilt och rättsligt förvaltningsområde med tingsställe vid Hanöga - det nuvarande Haninge i S:t Lars socken. Wist socken är - formad som en enhet med egen kyrka, och gårdar och byar hafva sina namn fixerade sådana de sedermera i hufvudsak ägt bestånd. Om odlingsbygden i förhistorisk tid var en annan än den nuvarande, så tyckes denna förskjutning ha försiggått redan före de skriftliga källornas tid.

Wist socken, som under äldre tider vanligen kallas Husby, nämnes i bevarade handlingar första gången år 1283, då kyrkoherde Bero (Björn) i Husby bevittnar ett bref af biskop Henrik i Linköping¹. Några år efteråt, 1286, testamenteras jord i Risnäs till Husby kyrka och kyrkoherde. I de många handlingar, där socknen sedermera omtalas -- vid gåfvor till kyrkan eller prästbordet, vid tal om gårdar i socknen, etc. - kallas den äfven Husaby-Wist, Wistbo och Wist. Den sistnämnda beteckningen förekommer första gången år 1332 tillsammans med Husby. Följande år kallas socknen endast Wist. men ej förrän långt efteråt fixeras detta namn som det vanliga.

I norra delen af socknen, där vägar ledde upp åt Östergötlands slättbygd och där Stångån gaf förbindelseleder åt skilda håll, låg sockenkyrkan. Visserligen skall den nuvarande kyrkan, enligt säggen, ha haft sin föregångare i en kyrka, som var belägen vid det nuvarande »Dummekärr» på Bjärka-Säbys i område och som skall ha sjunkit i kärret på jättarnas tillskyndan. Men om det också ligger

I Brevvet, liksom de här nedan åberopade, tryckt i Svenskt Diplomatarium. Det har gissats, att Wist socken åsyftas i ett bref af 121 5 (Sv. Dipl. I, n:r I 55), hvarigenom ärkedjeknen Sigtrad borttestamenterar några gårdar »in Wist».

Såsom utgifvaren af registret antagit, är det emellertid tydligt att här åsyftas Wista härad, som under medeltiden brukade kallas »provincia Wist». De uppräknade gårdarna återfinnas ej i Wist socken, men däremot sannolikt i Ölmestad socken, Wista härad.

någon sanning bakom sägnerna om kyrkans första placering å annan plats, så har denna dock knappast kunnat vara så långt aflägsen från socknens nuvarande centrum. Måhända har en äldre kyrka legat på Skogs område, såsom nedan skall närmare beröras, och kanske har »kyrkänge» därstädes sitt namn från denna tid. I hvarje fall vill det synas som om byggnadsarbete vid kyrkan försiggick på 1300-talets midt - vare sig det var en nybyggnad eller restaurering - ty år 1350 testamenterade hustru Elena i Skog jord till »kyrkobygget» (ad fabricam ecclesie).

I närheten af Stångån såsom landsdelens pulsåder och såsom en naturlig utgångspunkt för odlingens landvinningar, lågo också de gårdar, som först omtalas i bevarade handlingar. Måhända är Bjärka, såsom senare skall visas, den första skriftligen dokumenterade gården i Wist socken. Då det emellertid är osäkert, om det är detta Bjärka, som afses i ett bref af 1275, måste Risnäs och Tegneby betraktas som de första med full säkerhet identifierade gårdarna i socknen. I det nyssnämnda brefvet af 1286 gör Olof i Risnäs sitt testamente, som beseglas af Clemens i Tegneby.

Emellertid hänvisar det första namn, som socknen bar, på en ännu äldre gårdsdokumentering. Vid den nuvarande kyrkan ligger en gård, som heter Husby, och tydligen har denna funnits redan 1283, då socknens kyrkoherde beseglade det tidigare nämnda biskopsbrefvet. Genom detta namn blir det möjligt att draga vissa slutsatser om bygdens äldre ägorättsförhållanden, då nämligen namnet tyder på att här var centralpunkten för ett förvaltningsområde för öfverinseende öfver kronoegendomarna i trakten. Såsom bl. a. Schück - i sin återopade afhandling om Upsala öd - har framhållit, voro de husabyar, som funnos i skilda delar af landet, boplatser för konungens »brytar» eller ombudsmän, hvilka hade till uppgift att förvalta de egendomar, som tillhörde Upsala öd. Väster om skogen Aspvid tyckas i Östergötland ha funnits tre sådana husabyar, nämligen Husaby-Visingsö, Husaby-Boberg (det nuvarande Husbyfjöl i Brunneby socken) och Husaby-Wist, hvars område omfattade Valkebo, Hanekinds, Åkerbo och Bankekinds härader. Då dylika förvaltningsdistrikt kallades »bon», har måhända Wistbo en »gång varit namn på hela bo-området.

Vid den tid, då uppgifter börja skymta om de särskilda gårdarna, märkas emellertid inga kronoegendomar i Wist socken. År 1340, då gården Husby omtalas i ett bref, tillhör den en af de gamla stormannasläkterna, den ofvan omtalade Båtsläkte¹ men om några

I Peter Jonsson, en farbroder till jarlen Erengisle Suneson, skänker år 1340 till Wist kyrka 1/4 attung jord »in villa Husby Wist» (Sv. Dipl. n:r 3476).

Tydliggen afses här gården Husby. Äfven i en del senare bref tyckes beteckningen »Husby Wist» åsyfta gården, liksom Säby i vissa handlingar från 1300-talet kallas »Säby Wist».

kungliga domäner finnes ingenstädes antydan. Ej heller kan man iakttaga några riktigt stora släktomäner, utan tyckas gårdarna vara uppdelade på ett flertal händer. Hela socknen företer snarast en kaotisk söndersplittring med strödda afradslotter, tillhörande frälsemännen eller kyrkan, och däremellan byar eller bydelar, som behärskas af bönder. Fullkomligt dominerande synas frälsejordarna vara, och därvid är det både gamla släkter och jämförelsevis nya tillskott i herreklassen, som framträda såsom jordägare. Inför dessa iakttagelser ligger det ovillkorligen nära till hands att antaga, att före 1300-talets midt härstädes försiggått en forskningring af jordagods, som en gång tillhört konungafamiljen eller Upsala öd, och att också stormannasläkter haft här belägna egenomar, som söndersplittrats. Den prägel af herrekultur, som vid denna tid uppenbarligen skönjes i socknens ekonomiska lif, framstår snarare som en afblomstring än som en uppåtgående rörelse. Man frestas nästan att misstänka de stora släktomänerna såsom en gång dominerande i socknen, kanske rentaf såsom den ram, inom hvilken de grundläggande insatserna gjorts för hela bygdens kultivering. Vare sig man vid sidan om domänerna äfven vill tänka sig enstaka gårdar med en fristående ställning eller man vill se uppdelningen i mindre jordområden såsom en alltigenom sekundär företeelse, förestafvad af arfsfördelningar eller af öfverlåtelser under en och annan form.

Onekligen tyda också vissa organisatoriska förhållanden på att härstädes en gång funnits stora jordområden med en ägorättslig koncentration, som sedermera tillspillogifvits. Af de tre gårdar i socknen, i hvilkas namn ordet »by» ingår, har den ena, Husby - med sitt läge i socknens centrum och sin uppgift vid statsförvaltningen - otvifvelaktigt haft en hög ålder och en dominerande ställning. Om den andra, Säby, kan man, såsom här nedan skall visas, med tämligen stor sannolikhet antaga, att den varit hufvudgården i en herredomän, som kanske en gång sammanhört med konungagodsens. Om den tredje, Tegneby, kunna svårligen några slutsatser dragas med afseende på dess ställning i äldre tid.

Utöfver dessa tre gamla byar har det också - särskildt i norra delen af socknen - funnits gårdar, hvilkas namn icke ger någon direkt antydan om förvaltningsformen, men hvilka redan tidigt tyckas ha "varit organiserade som byar, exempelvis Risnäs, Norrberga och Vreta. Längre söderut, synnerligast i trakterna öster om Stångån, äro däremot gårdar, hvilkas namn sluta på »torp», fullkomligt öfvervägande. Äfven inom några af dessa tyckes ha utvecklats en förvaltning likartad med de gamla byarnas, medan andra däremot organiserats som fristående gårdar.

Så likformig, som namnbildningen vid dessa »torpa-gårdar» är, med

nästan uteslutande personnamn - Birgerstorp, Holgerstorp, Göt-torp etc. ~ har utbrytningen af de nya gårdarna utan tvifvel försiggått inom en starkt begränsad tidrymd. Under sådana förhållanden kan den dock knappast vara resultat af en nyodling på obruten mark, utan torde den lättare kunna ses som en upplösningsprocess under inflytande af snabbt verkande faktorer - en uppdelning af jordbesittningar, som kräft en friare ställning. Den talrika förekomsten af gårdsnamn på »torp» tyder på, att afsöndringen varit nog så omfattande, liksom storleken af en sådan gård som exempelvis Hofvetorp tyckes vittna om, att det var från stora jordområden, som afsöndringen skedde.

De byar, som sålunda funnits härstädes, tyckas emellertid ej såsom byar ha haft så långvarigt bestånd. I senare tider kan man i Wist socken - åtminstone inom Bjärka-Säbys område - ej så skarpt skönja byalagens organisatoriska återverkan¹. Med skäl kan därför ifrågasättas, om icke redan under medeltiden de flesta byalagen voro sprängda och jorden uppdelad efter andra grunder, så att ägare eller arrendatorer ej längre brukade jorden samman med grannarna, utan hade sina områden afskilda såsom fristående gårdar. Delvis måste en sådan företeelse ha sin förklaring i gårdarnas införlifvande med stora jordagods, hvilkas uppkomst i historisk tid vi kunna till fullo iakttaga - såsom senare skall visas - men ifrågasättas kan, om icke omgestaltningen redan tidigare begynt under tryck af förhållanden, hvilkas sammanhang vi numera icke kunna skönja.

Flera omständigheter tyda sålunda på att bland socknens gårdar försiggått en upplösningsprocess, och att en starkt koncentrerad förvaltningsorganisation efterträds af en ägorättslig söndersplittring. När eller under hvilka - omständigheter denna upplösning skett, är omöjligt att utröna. Kanske får man söka de många afgärdagårdarnas uppkomst långt tillbaka i tiden, men kanske ligger den också närmare än man i förstone vill förmoda.

I hvarje fall är nog den ägorättsliga grupperingen af gårdarna, sådan den första gången framträder i bevarade handlingar, af yngre datum. Sannolikt har just under Folkungatiden en genomgripande omhvälfning i ägorättsförhållandena ägt rum, då jordegendomar varit föremål för liflig omsättning härstädes liksom på många andra ställen. Den jordfördelning, som vi kunna skönja i Wist socken vid 1300-talets midt, har närmast varit resultat af dessa bygders indragande i de märkliga rörelser, som här ofvan karakteriserats, och den rådande splittringen har med all säkerhet förestafvats af den florerande jord-cirkulation, som sönderbröt de gamla släktegömdarna.

1 Se därom Sigurd Erixons afhandling i föreliggande skriftserie.

JOHAN PETERSSON Å BJÄRKA

Det nyssnämnda bref, där ett Bjärka omtalas, är dateradt den 16 april 1275 och berör en donation af Östgöotalagmannen Bengt, som till ett kanonikat i Linköping bl. a. skänker sin gård i Bjärka (curiam nostram in Biaercho)¹. Då de andra egendomar, som öfverlämnas, äro belägna i närliggande härader - å ena sidan uppåt Åkerbo, å andra sidan nedåt Tjust - är det ej otänkbart, att här åsyftas Bjärka i Wist, synnerligast som ingen annan gård med samma namn finnes i trakten. Gårdarna i Tjust hade tillhört herr Bengts aflidna hustru Margareta, medan det öfriga tyckes vara ärfdt från hans fäder, för hvilkas eviga salighet mässor nu skulle läsas vid det kapell, som grundades för gåfvorna.

Om uppgiften afser Bjärka i Wist, skulle denna gård således en gång i tiden ha varit ett Folkungagods.

Lagmannen Bengt Magnusson tillhörde nämligen denna frejdade släkt och var nära befryndad med Birger Jarl, om han' också icke - såsom stundom uppgifvits - _ var bror till den mäktige rikshöfvidsmannen². Före honom hade hans fader Magnus Benktsson varit Östergötlands lagman och efter honom fick sonen Magnus samma befattning. Sj älf intog herr Bengt en framskjuten ställning bland de ledande männen och nämnes ofta i bevarade handlingar. Om hans religiösa intresse vittnar ej blott den nyssnämnda donationen, utan jämväl den pilgrimsfärd, han företog till det heliga landet under åren 1289-1291. Redan några år efter sin hemkomst till Sverige afled han 1294³.

Mest bekant för eftervärlden har herr Bengt blifvit genom sitt giftermål med Sigrig den fagra och den romantiska sägen, som format sig kring deras namn och som ända in i våra dagar inspirerat folkfantasi och skönlitteraturen. Enligt sagan, sådan den utformats i skådespelet »Bröllopet på Ulfåsa», skulle herr Bengt genom sitt tycke för en lågättad kvinna ha uppväckt sin broders, den mäktige Birger

1 Sv. Dipl. II, n:r 592. Tryckt nedan sid. 351. Då intet annat anmärkes, återfinnas alla i kap. 1:2-5 återopade bref till och med 1355 i Svenskt Diplomatarium och alla bref 1356 - 1400 i Riksarkivets samling af pergamentsbref. De senare äro i regel beskrifna i den tryckta förteckningen »Svenska Riksarkivets pergamentsbref från och med år 1 3 51».

2 I sin återopade uppsats om Folkungaätten (sid. 74 not 1) har H. K. Karlsson visat, att lagman Bengts fader Magnus tillhörde en yngre generation än Birger Jarls fader Magnus Minnisköld. Enligt Karlssons förmodan skall lagmannens farfar ha varit Birger Jarls broder.

S. H. Adlersparre, anf. arb., gissar på en annan kombination.

3 Krönika, Script. rer. suec. I: 1 s. 26. Uppgiften om hans resa återfinnes hos Ericus Olai (Script. II: 1 s. 69) som troligen stöder sig på någon förkommen kronologi. År 1291 har han hemma i Sverige vidimerat ett testamente (Sv. Dipl. 1028).

Jarls vrede. Då deras bröllop, mot jarlens vilja, firades på nyssnämnda gård, lyckades emellertid den unga bruden med sina utmärkta själs-egenskaper och sitt intagande yttre afväpna den vredgade fränden. Sägningen, som i sin äldsta form förekommer i Vadstenanunnan Margareta Claudotters berättelse om S:ta Birgittas släkt - skrifven i slutet af 1400-talet¹ - har nog ett reellt underlag, fast detaljerna äro oriktiga. Fru Sigrids namn är sålunda fullt historiskt, liksom ock S:ta Birgittas härstamning från henne och lagman Bengt. Emellertid är det »konungen», ej jarlen, som i originalberättelsen kallas herr Bengts broder, fast man sedermera omgestaltat sammanhanget därför att jarlen verkligen hade en broder med namnet Bengt Magnusson. Att denne dock ej kan åsyftas framgår af flera omständigheter. Föröfrigt kan lagman Bengts giftermål med fru Sigrid knappast ha ingåtts före 1275- och vid den tiden var Birger Jarl redan död. Ej heller vet man, om herr Bengt någonsin ägt Ulfåsa. Åtminstone får själfva namnet anses vara af yngre datum, då det antagligen härrör från Ulf Gudmarsson, S:ta Birgittas man².

Att afgöra, om den verkliga kärnan i berättelsen var en messallians eller en politisk missämja med någon af den tidens konungar, är numera icke möjligt. Ett giftermål utom den exklusiva kretsen var nog för en högättad man så ovanligt, att det måste väcka uppseende. Att äktenskapet var ett särskildt betydelsefullt moment i herr Bengts lif, därpå tyder måhända hans flykt från hemmet efter hustruns död. Hon afled nämligen 1289 och begrofs i Skenninge predikarekloster samma år som herr Bengt for till det heliga landet³. Då han återkom från sin vallfärd, tyckes lifvet ej längre ha haft någon lockelse för honom. Redan före sin död lämnade han lagmansbefattningen åt sonen Magnus, som 1293 bär denna titel.

Säkert är också, att herr Bengts giftermål icke afbröt släktens förnämliga traditioner, utan att hans ättlingar tvärtom häfdade dess framskjutna ställning. En dotter till honom gifte sig med den mäktige Uplandslagmannen Birger Persson till Finsta och blef sålunda moder till den heliga Birgitta. En annan dotter blef sitt äktenskap med drotsen Knut Jonsson (af den s. k. Blåsläkten) stammoder för en lysande ätt med talrika förgreningar. J

Något som direkt tyder på, att lagman Bengts Bjärka var identiskt med gården i Wist, finnes icke, men ej heller något som direkt motsäger ett sådant antagande. Att Folkungarna hade egendomar i Stångåns dalgång framgår af andra handlingar. Herr Bengt själf ägde sålunda

1 Tryckt i Script. rer. suec. III: 2, s. 207.

2 H. Schüek har i sin uppsats »Bröllopet på Ulfåsa» (Ur gamla papper I) sökt klarlägga sammanhanget. De bevis, han anför för sin uppfattning om fru Sigrids höga börd, ha dock ej på mig verkat öfvertygande.

3 Krönika, Script. rer. suec. I: 1 s. 26.

Hofby invid Åsunden, och på 1300-talet var konung V aldemars sonson Valdemar Eriksson ägare af Bro, det nuvarande Brokind, på andra sidan Rengen. Otänkbart är icke, att Folkungaätten haft domäner just här omkring »husabyn», fastän gårdarna redan afsöndrats vid den tid, då vi med full visshet få upplysningar om bygderna kring Stångån. Om Bjärka af lagman Bengt öfverlåtits till kanonikatet, kan det mycket väl genom byte eller försäljning sedermera åter ha kommit i enskild ägo. Något orimligt ligger därför icke i och för sig i den framkastade gissningen.

Mindre anledning har man att misstänka, att en gård »Biaerghae», som vid ett arfskifte 1295 mellan Dan Jonsson och Erik Pettersson tilldelades - den sistnämnde, skulle vara identiskt med förevarande Bjärka. Visserligen nämnes i brevet äfven Holmgerstorp, som möjligen är samma gård som Hållingstorp i Wist socken, men då den nyssnämnda namnformen är ovanlig såsom beteckning för »Bjärka» och då arfskiftet förrättades af biskopen i Strängnäs och lagmannen i Södermanland, är det mera antagligt att »Biaerghae» är någon af de många gårdarna med namnet Berga i Södermanland¹.

Från dessa lösa gissningar nödgas man taga ett steg långt fram i tiden för att få säkra uppgifter om Bjärka. Första gången man med full visshet kan säga, att Bjärka i Wist socken nämnes i bevarade handlingar, är ej förrän år 1367, då Bo Jonsson tillbyter sig Bjärka och Bjärkatorp jämte annan egendom i Wist af Johan Peterson, som i stället erhåller gårdar i Skärkinds socken. Den man, som sålunda lämnar från sig egendomen till den mäktige jorddrotten, måste alltså betraktas såsom den förste med full säkerhet kände ägaren af Bjärka.

Johan Petersson - eller Jon, Jovan och Johannes som hans namn också skrives - var frälseman och förde i vapnet tre liljor snedt öfver skölden. Liksom flertalet af de personer, som vid enstaka tillfällen dyka upp i köpehandlingarna från denna tid, är han ej så lätt att inränga på någon bestämd släkt. En likartad vapenbild - stundom med liljorna på en snedbjelke - brukades af flera personer, hvilkas inbördes släktskap handlingarna ej ge oss möjlighet att med visshet utröna. Så utpräglad som vapenbilden är, förefaller det dock sannolikt, att släktskap verkligen förelegat, synnerligast som de ifrågasvarande personerna också tjänstgöra som sigillvittnen åt hvarandra. Bland de många personerna med samma vapen kan särskildt nämnas

I Det har också gissats på att »Inge i Byaerghe», som 1356 nämnes i ett bref rörande en gård Hvirve i Östergötland (Perg. UB), skulle haft sin bostad i det ifrågasvarande Bjärka. Då emellertid öfriga i brevet omnämnda personer haft sin hemvist i Åkerbo härad, afses troligen Berga i Skruckeby socken.

I ett bref af 1358 ang. samma sak (Perg. UB) nämnes en gård Bjärkestad, hvilken är identisk med Björkestad i Östra Harg socken.

en Johan Ascersson, som 1348 var gift med en dotter till drotsen Abjörn Sixtensson (Sparre), och en Harald Andersson Bagge, som var häradshöfding i Dals härad och slutligen i Hanekind under senare delen af 1300-talet.

Den släkt, hvars tillvaro man sålunda kan förutsätta, tyckes, att döma af personernas lefnadsställning och egendomssfär, ej ha tillhört de mest framskjutna. Troligen hade den på en nyförvärfvad frälserätt stigit några steg uppåt på den sociala skalan, men ej förmått i så hög grad förstora sina besittningar, att rikedomen kunde utfylla hvad bördens ej förmådde. Snarast var det en .knapadel af genomsnittlig typ, som nog var närmare lierad med de ofrälse släkterna än med de högförnäma herremännen.

39. Peter Karlssons
sigill.
Perg. 1345 24/2. RA.

40. Nils Jonssons
sigill.
Perg. 1368 2/6. RA.

41. Harald Bagges
sigill.
Perg. 1380 °°/4. RA.

Släkten var tydligen jordbunden i Östergötland, där de flesta af dess medlemmar hade sin verksamhetskrets. Måhända var en gren bofast i Södermanland, liksom släkten också till enstaka gårdar i andra provinser utsträckte sin besittningsrätt.

Sannolikt var Johan Petersons fader en Peter Karlsson, som 1345 förde i sitt vapen tre liljor på en snedbjelke, då han beseglade ett bref för sin broder, Nils Jonsson prest. Af andra handlingar framgår, att brödernas moder hette Kettilhög Petersdotter och att hon jämte de nämnda sönerna äfven hade en son Birger Karlsson, som var prest, samt sonen Bodger Karlsson och dottern Ramborg Karlsdotter, som var gift med väpnaren Birger Jönsson (tre strålar). En Peter Bodgersson omtalas såsom brorson och arfvingetill presten Nils Jonsson, då denne är 1368 aflidit i Danzig på väg hem från en pilgrimsfärd¹. Att Johan Peterson var son till Peter Karlsson säges ingenstädes uttryckligen, men göres sannolikt dels af vapenbilden, dels af att den nämnde Birger Jönsson såsom sigillvittne deltog vid en större jord-

¹ Se bref 1345 24/2, 1350 23/6 (Sv. Dipl.), 1365 30/11, 1368 2/6, 1368 25/1 (RA).

öfverlåtelse af Johan Peterson och hans broder år 1378. Tänkbart är också, att en Johan, som af Nils Jonsson omtalas såsom reskamrat på den nyssnämnda pilgrimsfärden, just var Johan Peterson, såsom senare skall omtalas.

I den släktgrupp, till hvilken Harald Bagge hörde, tyckes emellertid också ha funnits en person, som kan tänkas vara far till Johan Peterson, nämligen en Peter Ragvaldsson. Denne, som omtalas några gånger under åren 1328-1345 såsom bofast i Östergötland, var måhända farbroder till Harald Bagge¹. Hvarken i det ena eller det andra fallet har det emellertid varit möjligt att erhålla någon visshet. Ej heller om Johan Peterssons härstamning på modernet har man någon bestämd kännedom. Måhända har hans moder hetat Elin Karlsdotter, om det nämligen är denne Johan Peterson, som åsyftas i ett bref af 1381. Att döma af vissa antydningar iurkunderna har

42. Johan Peterssons sigill.
Perg. 1366 "/s. RA.

43. Katarina Brynulfdotlers sigill
Perg. 1375 25/s. RA.

Johans mor varit syster till en Katarina Fröstensdotter, medan andra uppgifter tyda på att modems bror hetat Ragvald Dagsson². Otänkbart är icke, att alla de antydda möjligheterna äro acceptabla - om man nämligen räknar med att de nämnda personerna voro halfsyskon - men någon afgörande bevisning lämnar ej heller inom detta område det ofullständiga materialet.

Självf var Johan gift med Katarina Brynulfdotter, som i sitt vapen förde en ginbalk belagd med två sparrar. Enligt uppgift i ett bref skall hon ha haft sitt hem vid Lixerums gård i Karlstorp socken, Småland. Samma vapenmärke förde vid denna tid ett flertal personer, däribland Nils Staffansson, vanligen kallad Nils i Stäng, fogde i Linköping och en ifrig intressent i tidens egendomsaffärer. En half-

1 En utredning om Harald Bagges släkt, med gissningar öfver dess samband med Kettilhög Petersdotters släktgren, har verkställts med hjälp af urkunderna, men har ansetts ligga alltför mycket utom ämnet för att här förtjäna återgifvas.

2 Se bref 1381 28/11 (RA); 1375 25/3 (RA), 1378 15/6 (RA papper), 1367 21/9 (Reg. Eccl. Linc. f. 116), 1375 29/4 (RA).

bror till Katarina, Håkan Bengtson, blef fader till Johannes Haquini, som från munk ii Vadstena befordrades till ärkebiskop i Upsala¹. Efter de trefvande försöken att klarlägga Johan Peterssons släktförhållanden, kommer man in på något säkrare mark, då man vill söka data om hans person och lefnadsbana. Inom ett område har han gjort sitt namn känt åtminstone för en exklusiv krets, då han nämligen var en af organisatörerna af Vadstena kloster.

Med stöd af de uppgifter, som återfinnas i Vadstenadiariet, kan det antagas, att Johan Petersson var född omkring år 1315. I bevarade handlingar förekommer emellertid hans namn icke förrän år 1357, då han uppträder som häradsdomhafvande i Kind å herr Benkt Philipssons vägnar². Äfven under de följande åren - ännu så sent som 1366 - innehar han enahanda syssla, och vid affärsuppgörelser och brefbeseglingar återkommer gång på gång hans namn³. År 1369 kallas han väpnare.

Redan före denna tid har han emellertid börjat intressera sig för det verk, vid hvilket hans namn blef fästadt. Hans släkt har af allt att döma haft en religiös läggning, då flera fränder både till honom och hans hustru egnat sig åt den prästerliga banan. Med dessa tendenser har han lätt kunnat dragas inom den krets, där Birgitta hade den ledande ställningen såsom främjarinna af tidens etiska sträfvanen. Kanske har hans familj också haft äldre förbindelser med Birgittas fränder, om den också icke stått på samma sociala nivå som den högförnäma sierskan. Den ofvan omtalade Peter Ragvaldsson var sålunda ombudsman hos drotsen Knut Jonsson - Birgittas morbroder - och blef ihågkommen i dennes testamente. Måhända ha Johans förfäder tillhört den mäktige drotsens hird och som sådana fått frälserätt. Tonen vid uppgörelserna mellan Birgitta och Johan Petersson tyder också på den underordnade mera än jämliken.

Då Birgitta för sista gången lämnade Sverige för att nere i Rom fylla sin reformatoriska uppgift, var Johans broder Magnus Petersson med i den skara, som fylkade sig kring henne, och på flera af hennes pilgrimsfärder var han henne sedermera följaktig. Äfven Johan har vistats hos Birgitta i Rom och därvid kommit att anlitas som hennes förtroendemän vid planering af klosteranläggningen, då han nämligen därnere skall ha fått hennes uppdrag att bygga ett kloster vid Vadstena kungsgård.

1 Se bref 1375 25/3 (RA). Katarinas vapenbild är endast tecknad å brefvet, men har tydligen funnits i ett af de förstörda sigillen. Omstående bild är konstruerad efter teckningen. Jfr E. Hildebrand, Svenska prestsläppter under Medeltiden (Hist. Tidskr. 1883).

2 RA Copiebok B. 16 f. 23.

3 Jämta perg. bref i RA, se Reg. Eccl. Line. f. 120 (1358), II9 (1362) och 96 (1366) samt UB (1369).

»Min käre Johannes» - så citerar Vadstenadiariet på sitt okonstlade sätt fru Birgittas anmodan - »när du kommer åter till Sverige, så gå till gården Vadstena. Och sedan nödiga hus där äro byggda, skall du där förblifva ända tills jag, med Guds makt, kommer dit till dig; ty där bör ett kloster byggas. Hvarpå Johan svarade: Min fru, jag är gift och har söner. Munk kan jag ej varda. Och hon: Du skall taga din hustru med dig, men dina små söner vill jag taga till mig och sörja för dem. Och du skall gå till biskop Nicolaus i Linköping. Han skall gifva dig bref, uppsatta rörande detta ställe, och skall stå dig bi i allting å mina vägnar.»¹

Vid hvilken tid detta ansvarsfulla värf ålades honom är svårt att bestämdt säga, då inga andra handlingar lämna någon antydning om hans vistelse i Rom.

Redan före Ulf Gudmarssons död 1344 hade Birgitta i sina drömmar om en ny klosterstiftelse tänkt på Vadstena, och konung Magnus och drottning Blanka hade också i sitt testamente några år efteråt gjort storartade donationer till det kloster, »de och deras arfvingar med Guds nåd skulle bygga å denna plats». Men planerna hade ej realiserats. Brytningen mellan konungen och Birgitta, den förödande pesten och ej minst de politiska fejderna under konung Magnus senare regeringstid hade hämmande återverkat på företagsamheten, och då Birgitta själf vistades utomlands, fanns därhemma ingen kraft, som kunde verka tillräckligt pådrifvande. Kanske har byggnadsarbetet påbörjats af konung Magnus - eftersom förstörda murrester af tre stenhus funnos kvar då arbetet återupptogs - men arbetet har i hvarje fall ej nått någon afsevärd omfattning eller ostördt fortskridit².

Först år 1369, då de politiska förhållandena börjat stadga sig och då genom nya donationer ekonomiska möjligheter skapats för verkets fortskridande, tyckes byggnadsarbetet på allvar ha kommit i gång. Säkert är, att Johan Petersson nu framträder såsom företagens ledare. Otänkbart är icke att han just kort förinnan gjort sitt besök i Rom och att han var följeslagare till sin frände Nils Jonsson, då denne företog sin ofvan omtalade pilgrimsfärd, som slutade med Nils' död i Danzig 1368. Sannolikt har Johan varit en praktiskt förfaren man med intresse både för ekonomiska och arkitektoniska spörsmål, och kanske har han just, därför af Birgitta uppmärksamrats såsom den lämplige organisatören af hennes skapelse, som nog både i det ena och andra hänseendet skulle tillfredsställa utpräglade anspråk. Att

1 Diarium Va:stenense (Vadstena klostrets minnesbok, fr. latin öfversatt, Stockholm 1918). Flera af de nedan anförda händelserna finnas omtalade i diariet, hvars författare säger sig ha fått uppgifterna om Johan Petersson ur dennes egen mun.

2 Jfr Torvald Höjer, Studier i Vadstena klostrets och Birgittinordens historia (Upsala. 1905) och Carl M. Kjellberg, Vadstena i forntid och nutid (Linköping 1917).

en personlig energi hos den nye ledaren varit en pådrifvande faktor också vid själfva igångsättandet af verket, har man ingen anledning betvifla.

Vid sidan om lekmannen stod också såsonå arbetets ledare en person med prästerlig funktion, nämligen biskop Tomas i Växjö. Till honom och Johan Petersson lämnades sålunda alla gåfvor, med hvilka den nya institutionen nu i allt högre grad hugnades, och gifvetvis ha de också burit ansvaret för inredning och utstyrsel af de många byggnaderna efter Birgittas egna anvisningar. Arbetet fortskred så att nunneklostret säges ha varit uppbyggt redan 1373 - således samma år Birgitta själf afled i Rom. Följande år var man så långt kommen, att Birgittas lik kunde bisättas i klostret.

Birgittas högtidliga translation, som försiggick den 4 och 5 juli 1374 under oerhörd tillströmning af folk från Sverige och utlandet, bildar epok i Vadstenaklostrets historia, då från och med denna dag klostret kan sägas ha börjat sin verksamhet som religiös institution. Händelsen tillförde också själfva grundläggningsarbetet en ny drifvande kraft, i det att, vid sidan om biskop Tomas och Johan Petersson, äfven Birgittas son Birger Ulfsson blef ledare af arbetet. Med de allt rikligare tillströmmande gåfvorna och genom ett energiskt indrifvande af den s. k. vårfrupenningen - en särskild skatt som var anslagen till klosterbygget - kunde nu byggnaderna resa sig den ena efter den andra så att hela komplexet efter tio år var i det närmaste färdigt. Omkring byggningarna sträckte också trädgårdsanläggningar sin förskönande ram, och säges munkarnas trädgård ha haft Johan Petersson till upphofsman.

När klostret högtidligen invigdes år 1384, hade Johan Petersson redan afsagt sig sina förbindelser med yttvärlden och funnit sitt hem i den anstalt, vid hvars uppbyggande han medverkat¹. Såsom klostrets syssloman - hvilket han kallas i några bref - har han gifvetvis varit ansluten till brödraskaran. Under de första åren voro formerna för öfvergång till klosterlivet ej så strängt reglerade, men då »den allmänna intagningen kom», intogs äfven han bland munkarna. Hans hustru Katarina Brynulfsdotter var också en af de första nunnorna i Vadstena. »Då några små hus voro byggda» - förmåler Vadstenadiariet -- »inbjöd han sin hustru och modern, som då ännu lefde, att komma med honom till Vadstena. Men de ville icke och

1 Ett bref, som ansetts dateradt 1360 är utfärdadt af »Johan Petersson munk i Vadstena» (Perg. n:r 450, RA). Då emellertid årtalet är raderadt och någon munk i Vadstena ej kunde finnas så tidigt, är tydligen brefvet af yngre datum. Troligen är det utfärdadt kort före ett annat bref om samma sak, dat. 1381 (Perg. n:r 1643). Innehållet tyder på att här afses Johan Petersson i Bjärka, som således redan nu kallat sig munk. Om detta antagande är riktigt, är den farbroder Mathias, som i brefvet omtalas, måhända identisk med en Mathias Karlsson, som 1331 beseglar ett bref angående några gårdar i Södermanland.

sade att de ej kunde gå i kloster. Men han vände åter dit och sträf-
vade med sitt påbörjade arbete. Sedan reste han vid jultiden åter
till dem och manade dem att de skulle följa honom. Men då de väg-
rade och sade emot, sade han nästan förtörnad: Befrien mig från
skyldigheten att uppfostra gossarna, ty det mågen I veta för visso:
allt hvad helst jag lofvat fru Birgitta, det skall jag ej dröja att upp-
fylla, och jag skall afvakta hennes ankomst. Då sade hans moder:
Käraste son, förifra dig icke! Ty vi äro beredda att följa dig hvart
du vill. Men vi hafva uppskjutit därför att vi ville pröfva din stånd-
aktighet i denna sak.»

Tydligt har detta - om nu diariet rätt förmått skildra den lilla
familj ekontroversen - skett strax efter Johans ankomst till Vadstena.
Hvad som sedermera pådref öfverenskommelsen om äktenskapets
upplösning och Katarinas beslut att taga doket, var med all säkerhet
barnens frånfälle. De unga tyckas nämligen ha gått hädan inom en
kort tidrymd - och sedan hade världen ej längre någon lockelse för
de ensamma föräldrarna. Året efter Birgittas translation, våren
1375, ingick Katarina Brynulfsson i klostret på samma dag som
dess första abbedissa, Katarina Ulfsson. Hon var den andra i ord-
ningen af de nunnor, som nämnas i urkunderna, och genom sin för-
näma börd gaf hon säkerligen glans åt den systerskara, som efter hand
samlades till klostertjänst. Flera gårdari Östergötland skänktes med
henne till klostret.

Johans moder kom däremot aldrig att taga doket. Hon afled redan
före den högtidliga invigningen 1384, ty diariet förmäler, att hon
först blef begrafven i S:t Petri kyrka och sedan efter invigningen in-
fördes i klostret och där begrofs nästan på samma ställe där sonen
sedan fick sin hvilostad.

I Birgittas krets intog Johans broder Magnus Petersson en än mera
framskjuten plats än de båda makarna. Han hade varit en af Bir-
gittas »förtrognaste tjänare» och kunde därför lämna upplysningar
om betydelsen af många ställen i hennes Revelationes, då det seder-
mera blef fråga om att förklara dem. Då han 1349 anslöt sig till
hennes följe på resan till Rom, var han ännu lekman och tyckes också
ha varit gift. Under inflytande af Birgitta, som i sina uppenbarelser
»sett honom stå inför Gud», öfvergaf han sedermera de världsliga
tankarna och lät sig ordineras till präst. År 1362 var han hemma
i Sverige, då »bröderna Johan och Magnus Petersson» beseglade ett
bref af biskop Nicolaus i Linköping¹. Vid Birgittas pilgrimsfärd till
det heliga landet 1372 var han henne ånyo följaktig, och var också
närvarande vid hennes död i Rom följande år. Sedermera delade
han sin tid mellan Italien och hemlandet. För att få sin fromma

¹ *Reg. Eccl. Linc. f. IIQ (RA).*

beskyddarinna kanoniserad nedlade han ett energiskt arbete bl. a. genom upprepade resor till Rom. År 1384 - troligen i samband med den högtidliga invigningen - blef han generalconfessor vid Vadstena kloster. Som sådan representerade han klostret vid kanonisationsfesten i Rom år 1390 och vann därvid genom sitt värdiga och kloka uppträdande sympatier både för sin person och den klosteranstalt, hvars ställning det ännu gällde att befästa. Sitt confessors-ämbete i Vadstena nedlade han 1394, för sedermera åter till Italien för att organisera Birgittinerklostret Paradisus vid Florens, men afled där i början på år 1396.

Vid denna tid lefde ännu Johan Petersson, i Vadstena. Bland munkarna berömdes han för sin fromhet och mildhet och »syntes snarare vara en ängel än en människa». Efter att i åtta år ha varit lam och nästan mållös afled han i klostret den 18 september 1405. Fyra år dessförinnan, den 23 augusti 1401, hade Katarina Brynulf-dotter gått hädan efter ett års svår febersjukdom¹.

Sådan var i sina hufvuddrag den bana, Bjärkas förste kände ägare hade att genomvandra under senare delen af sin lefnad. Att han var en i klostret bemärkt man, tyckes framgå däraf, att Vadstenadiariets krönikör egnat honom mera uppmärksamhet än någon af de öfriga klosterbröderna. Med tanke på de små anekdoter, som krönikören anför, vill man gärna tänka sig honom som en känslig konstnärnatur - kanske af samma typ som de många okända, hvilka i skilda bygder landet rundt vid denna tid prydde tempel och klostergårdar med sina skapelser.

Innan de religiösa tankarna helt och hållet omslöto hans person, har Johan Petersson äfven egnat sig åt världsliga sträfvanden och samlandet af timliga egodelar, om också hans förvärf knappast sträckte sig utöfver det som kräfdes för att uppehålla en normal lefnadsstandard. Redan af de få urkunder, som händelsevis bevara hans namn, framgår att han haft flera jordegendomar.

Nere i Kinda och Hanekinds härad har han tydligen under förra delen af sin lefnad haft sina ekonomiska intressen koncentrerade. I Vårdnäs socken ägde han sålunda andelar i Västerby och Pukeberg m. m., och i Wist socken hade han jämte Bjärka och Bjärkatorp äfven delar i Skog och Vässentorp. I det närliggande Åkerbo härad förvärfvade han för hustruns räkning en gård i Stratomta i Törnevalla socken i utbyte mot hustruns småländska fädernegård, det nyss-nämnda Lixerum².

1 Om de anförda personerna, se vidare Carl Silfverstolpe, Klosterfolket i Vadstena (Sthlm 1898).

2 Om hans jordegendomar se, jämte 1367 års bref, donationsbrefven till Vadstena 1375 25/3 (två bref) och 1375 29/4 (RA).

Bytet med Bo Jonsson 1367 har med all säkerhet stått i samband med en förskjutning af Johan Peterssons egendomsintressen till andra trakter. Uppe i Skärkinds härad hade hans moder egendomar - om nu Elin Karlsdotter var hans mor - och där voro också de gårdar belägna, som Johan förvärfvade vid bytet med Bo Jonsson. I stället för gårdarna i Wist socken erhöll han nämligen en tredjedel i Ulberstad, hälften i Kårantorp och en attung i Åby, samtliga belägna i Skärkinds socken i häradet med samma namn.

Äfven brodern Magnus Petersson har varit delägare i Skärkinds-gårdarna, vare sig äfven han fått sina delar genom någon ekonomisk uppgörelse med den rike drotsen eller han förvärfvat dem från annat håll. Säkert är, att då Johan och hans hustru år 1375 till Vadstena kloster skänkte precis samma delar af de nämnda gårdarna, som de af Bo Jonsson fått i utbyte, äfven Magnus Petersson samtidigt till klostret öfverlät hälften af Ulberstad, trefjärdedels attung i Kårantorp och en half tolfting och två attungar i Åby. Då klostrets äganderätt tre år efteråt blef lagfästad, var Bo Jonssons fogde Jöns Djekn i Bjärka med bland fastemännen.

Med denna öfverlåtelse till klostret har Johan Petersson tydligen tagit det afgörande steget för att lösa sig från de världsliga banden. I särskildt gåfvobref lämnade hans hustru samma dag - den 25 mars - till klostret en del af Stratomtå, och några veckor efteråt skänkte Johan och Katarina till den vördade institutionen en ytterligare del af samma gård jämte alla de här ofvan nämnda fastigheterna i Vårdnäs socken. Huruvida han därefter behållit någon jord för egen del eller om äfven andra öfverlåtelser och egendomsaffärer från hans sida förekommit, gifva oss påträffade handlingar ingen möjlighet att bedöma. Troligt är dock att efter de unga sönernas död, då hustruns beslut att gå i kloster var oåterkalleligt, de världsliga egodelarna ej längre hade något värde för den, som fångats af den religiösa hänförelsen.

Under tiden närmast före sin öfverflyttning till Vadstena tyckes Johan Petersson ha bott på Ulberstad, eftersom han skrifver sig till denna gård¹. Då emellertid gården först genom 1367 års byte förvärfvats - hvilket synes framgå af att precis samma gårdsdelar sedan lämnades till klostret - är det sannolikt, att han dessförinnan haft sin bostad i någon af de bortbytta gårdarna. Därvid ligger det närmast till hands att tänka på Bjärka, som nämnes först i uppgörelsehandlingens och som efter öfverlåtelsen till Bo Jonsson blef dennes sätesgård.

Huru Bjärka kommit till Johan Petersson eller huru gårdens öden gestaltat sig före hans tid, ger oss bevarade handlingar ingen möjlighet

1 Bref 1371 (RA perg. n:r 986).

att afgöra. Gården kan ju vara genom köp eller byte förvärfvad - hvilket måste förutsättas, om den var identisk med det Bjärka, som lagman Bengt öfverlät till kanonikatet i Linköping - men den kan också ha varit arfvegods från fäderne eller moderne. Att Johan Peterssens släkt haft andra egendomar i socknen, tyckes framgå af arfsuppgörelsen efter prästen Nils Jonsson 1368. Det Stafsäter, som där nämnes bland arfvedelarna, kan säkerligen ej vara något annat än gården i Wist. Säkert är också, att Johans mödernesläkt haft egendomar i dessa trakter, då han från sin morbroder fått åtminstone en del af de ofvannämnda gårdarna i Vårdnäs socken. Efter en gammal boplats vid Bjärka skymta ännu märken invid den forna Bjärkängen i en hage, där delar af en murad brunn för flera år sedan påträffades. Allt tyder på en gammal byggnadsplats, vare sig nu bostadshuset legat invid brunnen eller å den numera uppodlade ängen, där man vid gräfning hittat flera föremål. Närheten till Stångån och markens struktur i den långsträckta däliden gjorde stället lämpligt för en gårdsanläggning. Då bebyggelsen i trakten utgick från ådalen, sträckte sig gårdens område längs östra stranden af ån¹. Om Johan Petersson haft Bjärka till sätesgård, hafva hans bopålar med all säkerhet rest sig just här med någon träbyggnad, af hvilken inga rester kunnat bevaras.

Emellertid var det blott en attung i Bjärka, som I 367 öfverläts till Bo Jonsson, d. v. s. - om man ansluter sig till den förut relaterade uppfattningen om attungen såsom en åttodel af byn - endast en mindre del af ett gammalt byområde. Vid sidan däraf nämnes också »Bjarkatorpum», hvars storlek dock ej angifves.

Då Bo Jonsson var ägare till hela det område, som senare gått under benämningen Bjärka -- såsom den löpande arfsföljden med full visshet synes ådagalägga - så uppstår frågan, om den senare sätesgården sammanföll med den attung, som 1367 förvärfvades, eller om drotsen äfven genom andra uppgörelser skaffat sig jord i Bjärka. För det senare alternativet talar själfva attungtalet, som synes väl lågt för en egendom, som några år efteråt var den rike mannens sätesgård². Men å andra sidan har den jord, som Bo Jonsson 1367 förvärfvade, varit ganska värdefull, eftersom i utbyte mot en attung i Bjärka och Bjarkatorpen, jämte några attungsdelar af Skog och Vässetorp, lämnades ej mindre än en tredjedel i en hel gård, hälften i

1 Om naturen härstädes, se Rutger Sern anders arbeten i föreliggande skriftserie.

2 Ett bref af 1379, som afhandlar ett byte mellan Bo Jonsson och Wist kyrka (UB), talar äfven om »tomtar och haga i Sudra Bjerghae af ena halfva marke afratha», hvilkadrotsen jämte annan egendom mottog af kyrkan. Då någon gård »Berga» ej förekommer i Wist, kan man måhända gissa att Bjärka här afses. Emellertid förutsätter ett sådant antagande en så ovanlig förvrängning, att man snarare torde få, hänvisa på någon af Bergagårdarna i angränsande socknar (S:t Lars, Slaka m. fl.). Jfr sid. 137.

*44. Brunnen vid Bjärkängen.
Foto 1922.*

en annan och en attung i en tredje. Att Bo Jonsson icke var den, som därvid drog det kortaste strået, har man all anledning förutsätta. Då därtill kommer, att Bjärka vid skattläggningar på 1400-talets midt gaf i ränta 4 tunnor korn, 17 mark smör och 112 öre - d. v. s. samma komtal, som enligt lagen beräknades för en attung - är det högst sannolikt, att den år 1367 förvärfvade attungen utgjorde åtminstone det väsentliga af det område, som sedermera motsvarade sätesgården.

Om emellertid den gård, som var sätesgård under namnet Bjärka, endast omfattade en attung jord eller i hvarje fall icke motsvarade en hel by, så uppställer sig frågan: har detta Bjärka tidigare utgjort del af en by? Ej heller härutinnan kan någon full visshet vinnas. Men otänkbart är icke, att en by eller gård en gång sträckt sig ut öfver de nuvarande Torpagårdarna och att dessa, som omfattat den största arealen, blifvit själfständiga hemman under nytt namn, medan endast den mindre delen behållit det gamla namnet.

För en sådan hypotes talar först och främst Torpagårdarnas namn, som tyder på att de ursprungligen upptagits såsom torp. I regel voro torpen nyodlingar, som intogo en underordnad ställning i förhållande till gårdarna inom byalaget. Vid öfverlåtelse nämnes ofta, att torp och torpaställen inräknas vid uppgörelsen utan att namnen upprepas. Då torpen växte och blefvo själfständigt skattlagda, fingo de emellertid samma ställning som gårdarna, hvilket förklarar de många gårdsnamn som sluta på »torp»¹.

Det är också anmärkningsvärt, att Torpa icke före Bo Jonssons tid omtalas i bevarade handlingar, och att på de äldsta kartorna från 1600-talet inga rå och rör finnas uppdragna mellan Bjärka och Torpa, då samtliga dessa gårdar brukas under Säby. Hela jordens struktur tyder för öfrigt på ett naturligt samband mellan Bjärka och Torpagårdarna. Det förra är den ursprungliga odlingsbygden i närheten af ån, och i direkt anslutning österut ligga de stora skogssträckorna, som efter hand öppnats för kulturen. Att själfva sätesgården endast betraktades som del af ett större område, därpå tyder måhända den i medeltidshandlingar förekommande beteckningen »en gård i Bjärka» i stället för »Bjärka gård», som användes på 1500-talet.

Med sådana förutsättningar skulle man kunna antaga, att »Bjärka-torpum» i 1367 års bref afser just en del af det senare Torpaområdet. Då namnet Torpa vid midten af 1400-talet först framträder i handlingarna, tillhör gården Bo Jonssons komplex utan att man har någon uppgift om att den under detta namn tillfallit honom. Vid samma tillfälle nämnes icke alls Bjärkatorp, utan endast Bjärka. Ett bref af 1402, där endast Bjärkatorp och icke Bjärka omtalas, tyder visser-

¹ Thulin, *anf. arb. (ofvan sid. 67).*

ligen på - om man jämför skattetalet med det för Bjärka senare förekommande - att båda dessa namn afse samma egendom. Men då 1367 års bref har båda namnen samordnade, är det svårt att sätta likhetstecken dem emellan. Huru ofullständigt fixeradt Torpanamnet ännu var, framgår också af ett bref år 1403, där det talas om Torpastada i Wist, hvarmed ej kan åsyftas annat än en af de senare gårdarna i Torpa.

Flera omständigheter göra det sålunda sannolikt, att Torpagårdarna ursprungligen tillhört Bjärka by och att först småningom namnen befäst sig, så att Bjärka kvarstod som beteckning för det gamla kulturområdet invid ån, medan Torpanamnet stadgade sig för de nyodlade sträckorna österut. Det Bjärka, som till Bo Jonsson öfverläts, sträckte sig med all säkerhet längs ån upp till spetsen af den vinkel, som ån bildar vid sin första böjning åt söder, och fram öfver holmen, där Bo Jonsson sedermera byggde sin borg. Bjärkatorpen skulle däremot ha legat österut öfver en del af de nuvarande Torpagårdarna. De öfriga jordar i Wist, som af Johan Petersson bortbyttes, ha icke legat i direkt anslutning till Bjärka. Hvilken del af Skog, som här afses, då »en ättandedel mindre än en half attung i Skog» till den nye ägaren öfverläts, är omöjligt att bedöma. Äfven andelen i Vässe-torp, »fem fjärdungs attung», är svår att identifiera. Båda dessa gårdar omtalas redan tidigare, då de voro uppdelade på flera ägare, såsom i en följande afdelning skall närmare beröras.

I hvarje fall är det sannolikt, att Johan Peterssons gårdar i Wist socken icke bildade något större komplex - vare sig han nu fått dem genom arf eller han genom spekulativa åtgärder kommit att för några år fästa sitt intresse vid denna del af Östgötabygden.